

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

**Výzkum názvů a konceptualizace ptáků
v českém jazyce
(jazykový obraz vybraných ptáků v češtině)**

Bakalářská práce

Autor:	Kateřina Kopišťová
Studijní program:	B7202 - Mediální a komunikační studia
Studijní obor:	Literární dokumentaristika a teorie čtenářství
Vedoucí práce:	PhDr. Lukáš Zábranský, Ph.D.

Zadání bakalářské práce

Autor: Kateřina Kopišťová

Studium: P131243

Studijní program: B7202 Mediální a komunikační studia

Studijní obor: Literární dokumentaristika a teorie čtenářství

Název bakalářské práce: Výzkum názvů a konceptualizace ptáků v českém jazyce (jazykový obraz vybraných ptáků v češtině)

Název bakalářské práce AJ: A Linguistic Picture of the Selected Birds in Czech language

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Autor/ka se zaměří na názvosloví vybraného ptactva v českém jazyce. Použije metody kognitivní sémantiky a tzv. jazykového obrazu světa (transdisciplinární přístup). Vedle samotných názvů ptáků, prozkoumá další taxonomii a frazeologii těchto živočichů. Důraz bude položen na etymologický přístup, dále na antropologii, zoologii, psychologii a další. V závěru se pokusí sumarizovat, jakým způsobem v českém jazyce nazýváme ptactvo (hodnotící princip, antropocentrismus, bodycentrismus a další). Poznámka: Součástí BP bude eventuální uspořádání výstavy pod názvem Ptáci a jejich názvosloví (kognice a omyly).

Bartmiński, J.: Jaké hodnoty spoluutvářejí jazykový obraz světa Slovanů? In: Slovo a slovesnost, 71, č. 4, 2010, s. 329339. Bartmiński, J. Językowe podstawy obrazu świata. UMCS, Lublin 2006.

Cook, R. G., & Wasserman, E. A. Relational Discrimination Learning in Pigeons. In Comparative Cognition: Experimental Explorations of Animal Intelligence. Oxford University Press, Oxford 2006.

Díblíková, L. Strnad obecný modelový druh pro výzkum dialektů u pěvců. PŘF UK, Praha 2011 /elektronická verze bakalářské práce/. Doupalová, Š. Výuka tematického celku ptáci na školách se zrakovým postižením žáků. PŘF UK, Praha 2009 /elektronická verze diplomové práce/. Evans, V. Green, M. Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburgh 2006. Fauconnier, G., Mental Spaces. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. Flajšhans, V.: Ptačí jména a náš slovník. In: Naše řeč, 24, č. 7, 1940, s. 193201. Grzegorzczkova, R.: Problémy pojetí jazykového obrazu světa v perspektivě srovnávacích výzkumů. In: Slovo a slovesnost, 71, č. 4, 2010, s. 275287. Houšková, K. Vliv městského prostředí na životní strategie ptáků. PŘF UK, Praha 2011 /elektronická verze bakalářské práce/. Kišlová, M. Diskriminace a generalizace vizuálních podnětů u ptáků. PŘF UK, Praha 2012 /elektronická verze bakalářské práce/. Kocourková, Z. Koncept člověka v procesu kategorizace u ptáků. PŘF UK, Praha 2014 /elektronická verze bakalářské práce/. Korencová, P. Faktory ovlivňující potravní preference ptáků v zimě. PŘF UK, Praha 2010 /elektronická verze diplomové práce/. Lakoff, G. Women, fire, and dangerous Things: what categories reveal about the mind. Chicago: The University of Chicago Press, 1987. Mareš, F. V. K metodice etymologického bádání: Etymologie některých slovanských pojmenování ptáků onomatopoického původu, Slavica 36, 1967, s. 345-373. Marhounová, L. Kognitivní test pro hledání skrytých předmětů u primátů a ptáků. PŘF UK, Praha 2012 /elektronická verze bakalářské práce/. Mosiolek-Kłosińska, K.: Antropocentryzm leksyki "zwierzecej". In: Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1997, s. 7178. ISBN 83-230-9901-4.

Pokorný, J. Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura. Praha: Grada 2010. Richards, P. Ornithologi. Cambridge University Press, Cambridge 1991. Roček, Z. Historie obratlovců. Academia, Praha 2002. Strakošová, J. Numerické schopnosti papoušků šedých. FHS UK, Praha 2013 /elektronická verze bakalářské práce/. Šimánková, H. Personalita a kognitivní schopnosti u sýkory koňadry (Parus major). PŘF UK, Praha 2011 /elektronická verze diplomové práce/.

Šťastná, L. Ptáci ve frazeologických přirovnáních /Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa/. FF UK, Praha 2012 /elektronická verze bakalářské práce/. Vaňková, I. (a kol.): Kategorie, stereotyp, význam. In: Čeština doma a ve světě, 11, č. 12, 2003, s. 4963. Vaňková, I. Nebeská, I. Saicová Římalová, L. Šlédrová, J.: Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky. Praha, Karolinum 2005. ISBN 80-246-0919-3. Večerka, R. a kol. K pramenům slov. Uvedení do etymologie. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006. Weiser, J. Ptáci ve vyučování na středních školách s novými poznatky v oboru. PdF UK, Praha 2011 /elektronická verze diplomové práce/. Wysoczański, W.: Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków. 2., opr. a doplň. vyd. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2006. ISBN 83-229-2728-2.

Garantující
pracoviště: Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: PhDr. Lukáš Zábranský, Ph.D.

Oponent: PhDr. PaedDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 19.1.2015

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 27. 4. 2016

.....

Poděkování

Ráda bych poděkovala vedoucímu své práce, PhDr. Lukáši Zábranskému, Ph.D., za velmi vstřícný přístup, neocenitelné rady a odborné vedení při psaní této práce. Velké díky patří i ředitelce Městské knihovny Slavoj Dvůr Králové nad Labem, Mgr. Martě Staníkové, za ochotu a umožnění realizace projektu.

Anotace

KOPIŠŤOVÁ, Kateřina. *Výzkum názvů a konceptualizace ptáků v českém jazyce (jazykový obraz vybraných ptáků v češtině)*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2016. 51 s. Bakalářská práce.

Tato bakalářská práce se zabývá názvoslovím vybraných ptačích druhů v českém jazyce. Je zaměřena především na etymologii a frazeologii jmen vybraných druhů. Dále zkoumá odraz názvů v jazykovém obrazu světa s ohledem na kategorizaci, konceptualizaci a antropocentrismus. Snaží se sumarizovat a zhodnotit, jakým způsobem ptactvo v českém jazyce nazýváme. Teoretická část seznamuje se základními pojmy a principy kognitivní lingvistiky. Součástí je také prezentace výsledků z praktického projektu.

Klíčová slova: Etymologie, Jazykový obraz světa, Frazeologie, Kategorizace, Kognitivní lingvistika

Annotation

KOPIŠŤOVÁ, Kateřina. *A Linguistic Picture of the Selected Birds in Czech language*.
Hradec Králové: Pedagogical Faculty, University of Hradec Králové, 2016. 51 p.
Bachelor Degree Thesis.

This bachelor thesis deals with names of selected birds in Czech language. The thesis focuses mainly on the etymology and phraseology of selected birds and examines the reflection of the names in the linguistic picture of the world, considering categorization, conceptualisation and anthropocentrism. The thesis tries to summarize and to assess the ways the bird names are created in Czech language. The theoretical part of the thesis gives information about the basic terminology and the principles of the cognitive linguistics. The practical part of the thesis presents specific examples of using the names in phraseology and their etymological origin, considering cognitive aspect. It also includes the presentation of a research from the practical project.

Keywords: Etymology, Linguistic Picture of the World, Phraseology, Categorization, Cognitive linguistics

Obsah

Úvod	1
1. Jazykový obraz světa.....	3
1.1. Definice pojmu a jeho první využití.....	3
1.2. Vlastnosti jazykového obrazu světa	4
1.3. Přirozený svět a přirozený jazyk	6
1.4. Antropocentrismus	6
1.5. Kategorizace a konceptualizace	7
1.5.1. Kategorizace a lidské myšlení	7
1.5.2. Princip vtělesnění.....	8
1.5.3. Druhy kategorií	8
1.5.4. Význam	9
1.5.5. Jak kategorizujeme	10
1.5.6. Prototypy a stereotypy	10
1.5.6.1. Hledání konotací	10
1.5.6.2. Mentální reprezentace pojmů	11
1.5.6.3. Přirozené a logické kategorie, pojmy a stereotypy	12
1.5.6.4. Prototypy	13
1.5.6.5. Stereotypy.....	13
1.5.6.6. Generalizace	14
1.6. Metafory, metonymie, personifikace	14
1.6.1. Metafory.....	15
1.6.1.1. Rozdělení metafor	15
1.6.1.2. Kognitivní pojetí metafory	16
1.6.1.3. Teoretické koncepce a metaforičnost konceptuální soustavy	16
1.6.1.4. Strukturální metafory	17

1.6.1.5.	Orientační metafory.....	17
1.6.1.6.	Ontologické metafory.....	18
1.6.2.	Metonymie	18
1.6.3.	Personifikace.....	19
2.	Vymezení zkoumaných druhů ptactva	20
2.1.	Zdroje pro komparaci	20
2.2.	Zkoumané ptačí druhy.....	20
3.	Etymologie jmen vybraných ptačích druhů	26
3.1.	Etymologie jako věda.....	26
3.2.	Etymologické slovníky.....	26
3.3.	Původ jmen vybraných ptačích druhů a jejich kategorizace	27
3.3.1.	Dorozumívání ptáků a vydávané zvuky.....	28
3.3.2.	Zbarvení ptáka	29
3.3.3.	Jiné fyzické atributy.....	30
3.3.4.	Typické činnosti.....	30
3.3.5.	Záměna na základě podobnosti, přejímání názvu	31
3.3.6.	Místo výskytu	32
3.3.7.	Složeniny a nejasný původ	32
3.4.	Praktické příklady tvoření ptačích jmen.....	33
3.5.	Obecné povědomí o původu ptačích jmen	34
4.	Frazeologie jmen vybraných ptačích druhů	36
4.1.	Frazeologie jako věda.....	36
4.1.1.	Frazémy a idiomy	36
4.1.1.1.	Frazémy větné	37
4.1.1.2.	Frazémy nevětné	37
4.1.1.3.	Frazémy kulturní	38
4.2.	Publikace věnující se frazeologii.....	38

4.3. Konkrétní příklady frazémů spojených s ptačími jmény a jejich kategorizace vlivem antropocentrismu	38
4.3.1. Přirovnání typu „Člověk je (jako) pták“	39
4.3.2. Přirovnání týkající se fyzického vzhledu ptáků	39
4.3.2.1. Části těla, fyzická konstituce	39
4.3.2.2. Zbarvení	40
4.3.2.3. Hlas	40
4.3.2.4. Tělesný stav	40
4.3.2.5. Charakterové vlastnosti	41
4.3.3. Přirovnání týkající se činnosti ptáků	41
4.3.3.1. Typické činnosti	41
4.3.3.2. Činnosti spojené se zrakem	42
4.3.3.3. Činnosti spojené s pohybem	42
4.3.3.4. Činnosti spojené s místem	42
4.3.3.5. Rodinný život	43
4.3.4. Rčení, pořekadla, pranostiky	43
4.3.5. Nadávky	44
4.3.6. Kulturní frazémy	44
4.3.7. Ostatní	44
5. Závěr	46
6. Seznam použité literatury	48
Přílohy	50

Úvod

Člověk má tendenci vše analyzovat a všímat si světa kolem sebe. Nezáleží na tom, zda se jedná o bytosti, věci fyzické či abstraktní či činnosti. Nejinak je tomu i u ptačí říše. Člověk se s ptáky setkával od počátku své existence, a tak není divu, že ptáci ovlivnili i jeho myšlení. Mnoho lidí ale neví, odkud se vzala jejich jména a nezná ani původ přirovnání, ve kterých je člověk k ptákům přirovnáván. I já jsem si kladla podobné otázky, a tak jsem si jako téma této bakalářské práce vybrala *Výzkum názvů a konceptualizace ptáků v českém jazyce (jazykový obraz vybraných ptáků v češtině)*.

Tato práce má za úkol vymezit základní pojmy týkající se jazykového obrazu světa a seznámit s jeho základními koncepcemi. Dále má za úkol zaměřit se na 28 konkrétních ptáků a zjistit etymologii jejich jmen a využití ve frazeologii s odkazem na antropocentrismus a kognitivní vědu. Práce je rozdělena na teoretickou část, praktickou část a závěr.

Teoretická část se skládá ze dvou kapitol. První kapitola se věnuje jazykovému obrazu světa. Dala jsem si za úkol vymezit tento pojem, zaměřit se na historii jeho použití, definovat vlastnosti jazykového obrazu světa, vysvětlit pojmy přirozený svět a přirozený jazyk, objasnit pojem antropocentrismus a jeho odraz ve světě jazyka, vysvětlit pojmy konceptualizace, kategorizace, prototyp, stereotyp a pojmy týkající se metonymie, personifikace a metafor a jejich druhů. Druhá kapitola má za úkol seznámit s 28 vybranými druhy ptáků a popsat je jak z hlediska zoologického, tak i z hlediska jazykového.

V kapitole věnující se jazykovému obrazu světa jsem vycházela především z publikací kognitivních lingvistů, kteří se jazykovým obrazem světa zabývali, a to konkrétně publikacemi George Lakoffa (*Ženy, oheň a nebezpečné věci*), Marka Johnsona ve spolupráci s Georgem Lakoffem (*Metafory, kterými žijeme*), Ireny Vaňkové a kol. (*Co na srdci, to na jazyku*) atd. V kapitole věnující se vymezení zkoumaných druhů ptactva jsem čerpala z Goslerova *Atlasu ptáků světa* (2004) a ze *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989).

Praktická část se skládá také ze dvou kapitol. Třetí kapitola pojmenovaná *Etymologie vybraných ptačích jmen* se zaměřuje na vymezení etymologie jako vědy, popisuje etymologické slovníky a následně se věnuje samotnému rozboru původu vybraných ptačích jmen a jejich rozřazení do kategorií. Na závěr obsahuje praktické příklady tvoření jmen, které jsem získala na základě praktického projektu, který jsem uskutečnila v Městské knihovně Dvůr Králové nad Labem v podobě kreativního dopoledne pro děti a přednášky pro dospělé a zamyšlení nad obecným povědomím o původu ptačích jmen doložené konkrétními výsledky získanými z testů vyplňovaných na již zmíněné přednášce pro dospělé. Při kategorizaci a výzkumu původu vybraných jmen jsem vycházela ze dvou etymologických slovníků - *Etymologického slovníku jazyka českého* (Machek, 1968) a *Českého etymologického slovníku* (Rejzek, 2001). Mým hlavním úkolem bylo zvolit si základní rys dané kategorie, na jehož základě jsem do ní pak vybrané ptáky zařadila.

Ve čtvrté kapitole pojmenované *Frazeologie vybraných ptačích jmen* jsem vymezila frazeologii jako vědu, zaměřila se na objasnění pojmů frazém a vyčlenění jejich druhů a následně sestavila výčet frazémů týkajících se vybraných ptačích druhů a rozdělila je do kategorií podle společného rysu s odkazem na kognitivní lingvistiku a antropocentrismus.

Při výzkumu a kategorizaci frazémů vycházím především z těchto publikací – *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 1999), *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1-4* (Čermák a kol., 2009), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2009) a *Slovník spisovného jazyka českého I-VIII*. (1989).

1. Jazykový obraz světa

Pojem „jazykový obraz světa“ se v české i zahraniční lingvistice začal užívat až v posledních třiceti letech. Málokdo však doopravdy tuší, co se pod ním doopravdy skrývá, jelikož významů je celá řada. V této kapitole se zaměřím na definici a využití pojmu, vymezení jeho základních vlastností a osvětlení základních pojmů, které se jazykového obrazu světa týkají.

1.1. Definice pojmu a jeho první využití

S pojmem jazykový obraz světa se poprvé setkáváme zhruba v polovině 80. let v pracích polských jazykovědců z Lublinu¹. Podle Grzegorczykowe (2001a) se tento pojem stal v Polsku centrálním pojmem kognitivní jazykovědy. V pracích dalších světových kognitivistů tento pojem ale nenajdeme – američtí jazykovědci (Lakoff, Johnson) využívají formulaci v tomto přibližném znění – „konceptualizace světa obsažená v jazyce“, ruští lingvisté pak využívají termín „naivní obraz světa“ (Apresjan, 1995).

Dostávám se k tomu, jak tento pojem definovat. Existuje celá řada definic, které se liší podle toho, pro jaký druh zkoumání či podle jakého přístupu k jazyku či textu chceme pojem využít. Pro ilustraci uvedu konkrétní příklady, které ve své monografii zmínila Vaňková a kol. (2005, str. 51-52) – definice pojmu podle Bartmiňského², Grzegorczykowe³, Tokarského⁴ či Gippera⁵. V podstatě se však všechny shodují

¹ Během krátké doby se tu velmi rozšířil; není zde brán pouze jako pojem, ale i jako přístup k jazyku, který je jím reprezentován a označován.

² „... v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované.“ (1990, s. 110).

³ „způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace), který lze vyčíst z jazykových faktů, tj. z flektivních a derivačních zákonitostí jazyka, z frazeologie, synonymických skupin, svědčících o svébytné kategorizaci světa, a konečně i z konotací a stereotypů spjatých s pojmenovávanými objekty.“ (2001a, s. 162).

⁴ „... soubor pravidel uložený v gramatických kategoriích (flektivních, slovotvorných, skladebných) a v sémantických strukturách lexika, ukazujících pro daný jazyk typické způsoby vidění jednotlivých

na tom, že jde o jakousi „percepci a vidění světa, kterou lze vyčíst ze sémantiky lexika, z frazeologie či gramatických forem daného jazyka“.

1.2. Vlastnosti jazykového obrazu světa

Na jazykový obraz světa se dá nahlížet různě, neupřeme mu ale některé vlastnosti, kterými vládne. Atributy jazykového obrazu světa se zabývá například J. Kajfosz, který rozeznává následující: výběrovost, dynamičnost, transcendentnost, axiologičnost, heterogennost, integrálnost a kontextuálnost (Kajfosz, 2001, s. 44n). Každý z těchto pojmů si nyní alespoň trochu přiblížíme a vysvětlíme⁶.

Heterogenost je jednou z nejdůležitějších vlastností, kterými jazykový obraz světa oplývá. Dle Vaňkové a kol. (2005, s. 52-53) je mnohovrstevnatý, komplikovaný, někdy i vnitřně rozporný, má řadu rovin, je rozrůzněný teritoriálně, sociálně, stylově i podle sfér komunikace. Dle jejich výzkumu je základem či centrem jazykového obrazu světa sféra přirozeného světa, tvořená převážně subjektivně orientovanou komunikací⁷, o něco méně už sférou „objektivního“ zacházení s jazykem⁸. Své speciální místo pak má obraz světa, který vytvářejí publicistické a reklamní texty.

Neméně důležitou a v dnešní době aktuální vlastností je **dynamičnost**. Jazykový obraz světa se v průběhu času neustále mění, i když základ je pořád stejný, neměnný. Na jeho změnu mají vliv různé faktory – ať už se jedná o vliv společnosti a vytváření nežádoucích stereotypů, vliv jiných jazyků, které pronikají do českého jazyka či média, která se snaží jazykový obraz světa modifikovat k obrazu svému.

součástí světa, hierarchii, která v nich vládne, i hodnoty, které dané jazykové společenství akceptuje.“ (1993, s. 358).

⁵ „... určitý způsob existence (jevení) světa (v široce pojatém smyslu, zahrnujícím člověka i univerzum) v sémantickém rozčlenění lexikálního systému daného jazyka a jeho gramatických kategorií a ve způsobu syntaktického propojení jednotek tohoto jazyka.“ (cit. in Kajfosz, 2001a, s. 43).

⁶ Popis všech pojmů vychází z díla Vaňkové a kol. (2005, str. 52-56).

⁷ Jako příklad může sloužit sféra běžné každodenní komunikace či umělecké texty, které ji reflektují, modifikují a využívají v ní fixovaných prototypů.

⁸ Zde myšleno coby odborný či administrativní.

Každý jazykový obraz světa nutně odráží i svou **výběrovost**, která se promítá do způsobu kategorizace (viz 1.5). Některým aspektům skutečnosti je věnována větší pozornost než jiným, které se úplně opomíjejí. Každý jazyk na danou realitu pohlíží jinak, a klade tak důraz na něco jiného.

Axiologičnost spočívá v tom, že jazykovým obrazem světa prostupuje hodnocení a zaujatost. Skutečnost nám není lhostejná, vnímáme věci a bytosti jako známé či neznámé, přitažlivé a odpudivé atd. Proti sobě stojí pozitivní versus negativní. Vaňková dodává, že tou nejvyšší pozitivní mírou je tzv. „lidskost“⁹, v jejímž rámci se konstituují další důležité opozice: mé, naše, vlastní versus cizí, jiné, nevlastní.

Předposledními atributy v námi používané škále jsou **integrálnost** a **kontextuálnost**. Při studiu jazykového obrazu světa se setkáváme se třemi typy nazírání na svět a věci i bytosti v něm obsažené – slovníkové (jazykové) definice¹⁰, reflexe encyklopedická (vědecká)¹¹ a nazírání praktické a pragmatické¹². V jazykovém obrazu světa je nejdůležitější pragmatické a praktické nazírání na svět, sekundárně až to teoretické. Součástí světa spatřujeme primárně z hlediska smyslu, který pro nás mají, jedná se o tzv. „naivní pohled“. Dalo by se říci, že jde o naivní pragmatismus, který je spojen s pověrami, antropomorfizací apod.

Na **transcendentnost** jazykového obrazu světa se dá nahlížet z různých úhlů pohledu. Podle mého názoru je jedním z nejdůležitějších faktů to, že v sobě obsahuje svůj vlastní metajazyk (je schopen reflektovat sám sebe). Přirozený jazyk¹³ a metajazyk se vzájemně proplétají díky řadě analogií, metafor apod.¹⁴

⁹ „Člověk a lidské je nejvyšší hodnotou (proti lidskému“ stojí zvíře, bestie, stvůra, nelidskost...“ (Vaňková a kol., 2005. s. 54).

¹⁰ Týká se významu a spojitelnosti slova.

¹¹ Tj. mimojazyková reflexe dané věci, která slovu odpovídá.

¹² Vaňková je zde definuje coby schopnost „normálně“ zacházet se světem a věcmi.

¹³ U umělých jazyků je metajazyk striktně oddělen.

¹⁴ Metajazyk je v podstatě „jazykovým obrazem jazyka“.

1.3. Přírozený svět a přírozený jazyk

O přírozeném světě jsem se zmiňovala již v podkapitole věnující se vlastnostem jazykového obrazu světa, kde bylo řečeno, že sféra přírozeného světa je centrem jazykového obrazu světa. Jazyk užívaný v této sféře můžeme příhodně nazvat **přírozený jazyk**.¹⁵ Chápeme jej především jako první jazyk – primárně si jej osvojujeme v dětství a jeho prvotnost se odvozuje také od toho, že je pro nás dostačující v běžné každodenní komunikaci¹⁶ a užíváme jej nejčastěji. Slouží také jako „derivační báze“ – je základem, od něhož se odvozují všechny ostatní jazyky.

S tímto „naivním pohledem“ je spojena celá řada dalších vlastností – vyjadřovací konkrétnost, výrazný antropocentrismus, subjektivita, subjektivní generalizace a typizace¹⁷, a nakonec i přítomnost hodnocení. Všechny tyto kategorie se promítají ve slovní zásobě, frazeologii, sémantické organizaci, slovotvorných pravidlech, větné stavbě a ve způsobu výstavby textu. Přírozený jazyk disponuje stejně jako ostatní jazyky tzv. základním slovníkem „běžné“/ „přírozené“ slovní zásoby¹⁸, který je tvořen přibližně několika desítkami základních sémantických skupin¹⁹ (Vaňková a kol., 2005, s. 56-58).

1.4. Antropocentrismus

Již jsem jazykový obraz světa definovala a stanovila si jeho základní vlastnosti. Vaňková ve svém díle (2007, s. 59) tvrdí, že jedním ze základních principů utváření jazykového obrazu světa je i antropocentrismus²⁰. Vychází z poznatků lublinské školy.

¹⁵ Tento jazyk koresponduje se základními lidskými zkušenostmi přírozeného světa.

¹⁶ Můžeme jej však využít i ve složitějších rovinách.

¹⁷ Kategorizace opřená o stereotyp, více v podkapitole o kategorizaci.

¹⁸ V minimální verzi okolo 100-2000 slov, ve standardní verzi pak přibližně 4000-5000 slov.

¹⁹ Jako příklad uvedu následující: části lidského těla, příbytek, potrava, existence, fungování člověka, péče o tělo, pohyb, zemědělství, počasí aj.

²⁰ Tím druhým je opozice „vlastní-cizí“.

Antropocentrismus je založen na tom, že v centru stojí člověk – významy se poměřují v relaci k lidským parametrům. Je to přirozené, neboť centrem zkoumání je vždy lidský svět, ve kterém žijeme a přirozený jazyk, který je jedním z hlavních subjektů, který v rámci jazykového obrazu světa zkoumáme (Vaňková, 2007, s. 57).

Johnson a Lakoff vymezili tzv. **představová schémata** (image schemas), která jsou výrazem a svědectvím toho, jak se antropocentrismus projevuje. Tato představová schémata se vztahují k lidské ukotvenosti v prostoru. Mluví o tzv. nádobě,²¹ centru a periferii, cestě, cyklu, části a celku, a spoustě dalších.

Vaňková (2005, s. 62) se zmiňuje i o antropocentrickém charakteru běžné frazeologie, kterým se zabývala Pajdzińská. Jak jsem již zmínila, v centru jazykového obrazu světa stojí člověk, tudíž je běžné, že se jeho „tělesnost“ objevuje i v běžně užívaných frazémeh. Konkrétní příklady a názorné použití uvedu v jedné z následujících kapitol věnující se blíže frazeologii.

1.5. Kategorizace a konceptualizace

„Kategorizace tvoří půdorys našeho konceptuálního systému. Prožíváme a uvědomujeme si realitu jako rozdělenou na části, jež jsou vzhledem ke svým různým vlastnostem provázány do různých celků.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 67).

1.5.1. Kategorizace a lidské myšlení

Tvoření kategorií coby jeden z hlavních předmětů studia kognitivní lingvistiky ovlivnili nejvíce G. Lakoff a M. Johnson²² (Pokorný, 2010, s. 220-221).

Pro lidskou řeč, jednání, myšlení a vnímání neexistuje nic centrálnějšího než kategorizace. Kategorizujeme prakticky v každém okamžiku – když uvažujeme o typech věcí, když záměrně provádíme nějakou aktivitu a i v momentu, kdy

²¹ Schéma uvnitř – venku.

²² V opozici stojí tzv. objektivismus, který dle těchto dvou lingvistů dominoval západnímu myšlení až do současnosti.

vyprodukujeme nějakou běžnou výpověď nebo jí porozumíme. Většinou je to automatická a podvědomá činnost, kterou si uvědomíme pouze v problematických případech.

To nás vede k dojmu, že kategorizujeme věci tak, jak jsou, a že naše myšlenkové kategorie odpovídají druhům věcí ve světě. Kategorie ale většinou nejsou kategoriemi věcí, ale kategoriemi abstraktních entit. Adekvátní popis lidského myšlení musí poskytnout teorii pro všechny kategorie, ať už abstraktní nebo konkrétní (Lakoff, 2006, s. 19-20).

1.5.2. Princip vtělesnění

Jednou ze základních myšlenek tzv. zkušenostního realismu je princip vtělesnění. Podle jeho principu se naše mysl formuje zkušeností s životem v našem fyzickém těle a přírodním a společenském prostředí²³. Jako příklady principu vtělesnění můžeme uvést například používání metafor, mentální modely založené na manipulaci s fyzickým prostředím, významové extenze radiálních kategorií, bazální úroveň kategorizace či roli prototypů (Pokorný, 2010, s. 221).

1.5.3. Druhy kategorií

Rozlišujeme dva základní typy kategorií – radiální a bazové.

Pro **radiální kategorie** neexistuje společný kognitivní model. Mezi jednotlivými významy existují nenáhodné souvislosti, které však neplatí obecně. Některé významy jsou centrálnější než ty ostatní. Velmi často nelze určit společný prototyp.²⁴

Kategorie, které jsou v našem uvažování primární, označujeme jako **bazové kategorie**. Je pro ně příznačné spontánní, nepříznakové použití, holistické vnímání, snadnější zapamatování, pojmenování jednoduchým výrazem, větším kulturním

²³ Zdánlivě abstraktní modely a postupy obsahují konkrétní prvek, založený na naší každodenní zkušenosti.

²⁴ Radiální podobu mají často gramatické kategorie a vztahy (pády, předložky atd.).

významem a spojením s jednoznačnými činnostmi a postoji (Pokorný, 2010, s. 221-222).

Existují i další rozdělení kategorií podle různých vlastností. R. Grzegorzcykowa rozeznává tzv. obecné kategorie, které dále dělí na základní („kategorie prvního stupně“) a doplňující („kategorie druhého stupně“).

Do **základních kategorií** řadíme substance (agens, subjekt, objekt...), vlastnosti (velikost a kvalita, např. rozměry), vztahy (vlastnictví, podobnost...) a události (procesy, činnosti...). Mezi **vedlejší kategorie** řadí autorka kvantitu (frekvence, míra...), čas (počátek, konec...), modalitu (jistota, možnost...) a evaluaci a expresi (hodnocení); (Vaňková a kol., 2005, s. 74-75).

1.5.4. Význam

Důležitou stránkou jazyka je bezesporu jeho význam. Od dob G. Fregeho dělíme význam na **smysl** (intenze)²⁵ a **referenci** (extenze)²⁶. Podle G. Leech (1974) můžeme rozlišit i další významové rozměry. Význam doslovný nazýváme **denotativním významem**. **Konotativní význam** je význam sekundární, přenesený. **Expresivní význam** vyjadřuje postoje a emoce mluvčího. Význam založený na konvencionalizovaných vztazích s jinými slovy nazýváme **kolokační** nebo také kombinatorický. Pokud je význam založený na typických okolnostech užívání²⁷, nazveme jej **stylistickým významem**. Význam označující souvislosti s jinými významy stejného výrazu označujeme jako **transponovaný**. Význam **gramatický** vyjadřuje gramatické vlastnosti slova²⁸ (Pokorný, 2010, s. 220).

²⁵ Kategorie všech myslitelných entit, které je možné výrazem pojmenovat.

²⁶ Vztah slova k entitám ve skutečném světě či k imaginárním entitám v textovém světě.

²⁷ Typ situace či sociální příslušnost mluvčích.

²⁸ Slovní druh, valence, jmenná třída.

1.5.5. Jak kategorizujeme

Kategorizujeme, když k jevu přistupujeme jako k exempláři určitého druhu, nikoliv jako k jednotlivině. Předpokladem k tomu jsou naše percepční a kognitivní schopnosti. Jsme schopni imaginativního myšlení (metafora, metonymie).

O tzv. představových schématech jsem se zmínila již v podkapitole věnující se antropocentrismu. Pro kategorizaci je důležité schéma **centrum – periferie**, jelikož kategorie je budována na základě tohoto schématu. V samém centru stojí reprezentativní, ideální exemplář, který má všechny vlastnosti chápáné jako typické. Mluvíme o tzv. **prototypu**. Ostatní členy kategorie se nachází blíže či dále od prototypu nebo zcela na okraji²⁹ (Vaňková a kol., 2005, s. 75-77).

„Podle teorie příkladných modelů se naše chápání kategorií nezakládá ani na pravidlům podobných definicích ani na abstraktních obecných prototypech, ale na volném svazku „příkladných vzpomínek.“ (Pokorný, 2010, s. 225).

1.5.6. Prototypy a stereotypy

1.5.6.1. Hledání konotací

O důležitosti významu jazyka a vznikajících konotacích jsem se zmínila již v podkapitole o významu. Konotace nabízejí ideální situaci, kdy dochází k prototypovosti či stereotypnosti. Dvojice J. Bartmiński a J. Panasiuk³⁰ ukazují některé momenty, které poukazují k prototypovosti/stereotypovosti určité charakteristiky a ke sdílenosti určité konotace:

²⁹ Jako příklad periferie kategorie pták jsou zde uvedeni tučňák a pštros, kteří sice nelétají, ale přesto je zařazujeme mezi ptáky. Jako prototyp ptáka je chápán ptáček menší velikosti, který má zobák, křídla a peří, snáší vejce, zpívá a létá, např. vrabec (srov. Wierzbicka, s. 42, o kategorizaci, prototypu a jazykovém obrazu světa na příkladech ptáka a ptáků srov. též Vaňková, 2003c).

³⁰ J. Bartmiński – J. Panasiuk, Stereotypy językowe. In: Współczesny język polski. Ed. J. Bartmiński. UMCS, Lublin 2001, s. 371 – 395.

- Způsob pojmenování předmětu, etymologie, motivační poukazy
- Vedlejší (přenesené) významy tak, jak bývají uvedeny i ve slovnících
- Významy derivátů, které se shodují s dokládanou konotací
- Existence frazémů, jejichž význam se shoduje s vymezovaným rysem
- Sémantická struktura určitých konstatování, která mají „diagnostickou platnost“

Existují i další zdroje zjišťování relevantních konotací a prototypů vyrůstajících z jejich struktury. Jsou to například krátké ustálené texty, zejména folklorní³¹, texty všeobecně známých hitů, reklam, sdílených úryvků z literatury, filmů, tradovaných textů vycházejících z historicko-kulturních reálií daného jazykového společenství atd. (Vaňková, 2007, s. 62-63).

1.5.6.2. Mentální reprezentace pojmů

Psycholingvisty už dlouho zajímá, v jaké podobě jsou v naší mysli uloženy pojmy, jak jsou uspořádány a jakým způsobem v nich člověk hledá potřebná slova. Jednou z představ o mentálním slovníku představuje sémantická síť, ve které je význam každého slova dán vztahem k významům slov okolních. Dalším způsobem reprezentace významu je rozklad na sémantické rysy, opatřené kladným či záporným znaménkem. Důležitým znakem sémantických rysů je fakt, že kontext velmi často aktivuje pouze některé z nich.

Jiné teorie tvrdí, že je mentální slovník reprezentován tzv. propozicemi, které označujeme jako slovníkové znalosti. Proti slovníkovým znalostem stojí tzv. encyklopedické znalosti.³²

Jako sémantické pole označujeme soubor výrazů, které označují vzájemně související pojmy. Tyto výrazy mohou být součástí různých sémantických polí nebo mít v rámci jednoho sémantického pole různá postavení. Pojmy v rámci jednoho

³¹ Mimo přísloví a pořekadel sem patří i hádanky, lidové písně aj.

³² Současní psycholingvisté proti tomuto rozdělení ale hodně argumentují, jelikož nechtějí podporovat tvrzení, že je lidský mentální slovník souborem kulturních předpokladů, které se dynamicky proměňují.

sémantického pole jsou uspořádány ve vztazích opozic, hyperonym, hyponym³³, meronym a holonym³⁴ aj.

Ch. J. Fillmore zkoumal valenci jako strukturu participantů, kterou slovo předpokládá. Tyto složky tvoří rámec (situační schéma, báze, doména), který patří mezi **idealizované kognitivní modely**. Tento rámec tvoří systém kategorií, který těmto kategoriím uděluje smysl. Také tvoří pozadí, na kterém je slova nutná chápat, často bývají kulturně specifické. Rámce se mohou libovolně měnit, aniž by se změnila sama slova (Pokorný, 2010, s. 222-223).

1.5.6.3. Přirozené a logické kategorie, pojmy a stereotypy

Význam můžeme reflektovat mnoha způsoby, uvedeme si tu dva příklady. Klasická nebo také logická definice se používá v souvislosti s tzv. objektivními jazyky a styly.³⁵ Prototypová definice vyhovuje popisu běžného, přirozeného („naivního“) obrazu světa, a vůbec jazyků a stylů vymezovaných jako subjektivní.

O různých typech kategorizace byla již řeč v kapitole o druzích kategorií, připomene si tu však další dva, které proti sobě kognivisté staví. Kategorie přirozené mají neostré hranice a vycházejí z přirozeného postoje ke světu. Je s nimi spjata prototypové pojetí významu. U kategorií logických (vědeckých) je v centru pojem.

Prototypy jsou orientovány subjektivně. Vycházejí z generalizace. Prototypové pojetí významu se uplatňuje v tzv. antropocentrických stylech jazyka. Vychází z frazeologie, vztahují se k běžné každodenní komunikaci, folklorním textům, anekdotám, k uměleckým textům, reklamě atd.

Pojmy jsou součástí vědeckého myšlení. Jejich příslušnost ke kategorii můžeme stanovit na základě verifikovatelných důkazů. Nejdůležitější je jejich funkce informativní. Vzhledem k jejich zakotvené pozici v terminologickém systému je nutná významová přesnost a jednoznačnost. Najdeme je v odborné a administrativní sféře

³³ Kategorie nadřazená – podřazená.

³⁴ Část – celek.

³⁵ Například pro popis terminologie.

komunikace. Pojmy jsou oproštěny od konotací a subjektivního zabarvení (Vaňková a kol., 2005, s. 82-83).

1.5.6.4. Prototypy

Teorie prototypů, kterou formulovala E. Roschová v sedmdesátých letech, se stala důležitou částí odvětví kognitivní lingvistiky (Pokorný, 2010, s. 224). Tuto teorii dále specifikoval v osmdesátých letech Lakoff. Prototyp má své místo především v oblasti kognitivní psychologie a psycholingvistiky a používá se v souvislosti s „vnitřní“ stránkou lidského poznání, pro označení faktu, jak se na základě konceptualizačních procesů pojem konstituuje v mysli. A. Wierzbicka stírá u obou hledisek rozdíly – kognitivní i sociální hledisko se zde těsně propojují.³⁶

R.Grzegorzczkova poznamenala, že o prototypch se obvykle mluví v souvislosti s **věcmi**, na rozdíl od stereotypů (Vaňková a kol., 2005, s. 82-85).

Význam prototypů se odráží i v tom, jak tvoříme pojmenování. Například vědecká klasifikace živých forem, ve kterých se některé druhy³⁷ pojmenovávají podle nejtypičtějšího nebo nejznámějšího člena. Podobné metody využívají i ostatní jazyky, jmenovitě např. reduplikaci, onomatopoickou reduplikaci nebo připodobňující plurál (Pokorný, 2010, s. 224).

1.5.6.5. Stereotypy

První použití stereotypu coby pojmu datujeme do roku 1922, kdy jej ve svých pracích začal využívat sociolog Lippmann.³⁸ Tento pojem se však používá i v běžném, neterminologickém užití. Zde má však vyvolává především negativní konotace.³⁹ Oproti

³⁶ Srov. Wierzbicka, 1999a.

³⁷ Např. výrazy psovítí, lilkovití aj.

³⁸ Popisuje jím schematický a jednostranný obraz nějaké věci či jevu v lidském vědomí, vznikající díky zprostředkované, tradované zkušenosti a osvojený většinou dříve, než člověk daný jev sám osobně pozná (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001).

³⁹ Např. stereotyp filmového hrdiny s sebou nese banalitu, nepůvodnost a zjednodušený pohled.

prototypu, který se užívá především v kognitivní psychologii a psycholingvistice (viz výše), se stereotypy objevují v sociologii, sociolingvistice, sociální psychologii, etnologii, kulturologii, literární vědě, filozofii a mnohých dalších.

Jak už víme, R.Grzegorzycowa spojuje prototypy v souvislosti s věcmi. Stereotypy naopak spojuje **s lidmi**. Lublinská skupina (Bartmiński a spol.) do nich mimo lidí zařazuje daleko více pojmů – hesla týkající se slunce, hvězd atd. Vytvořili *Slovník lidových stereotypů a symbolů*, kam tato hesla zařazují.⁴⁰

Stereotypy inklinují buď ke vzorům,⁴¹ nebo obrazům⁴². Hranice mezi těmito pojmy není ostrá a často se i překrývá (Vaňková a kol., 2005, s. 83-86).

1.5.6.6. Generalizace

Nedílnou vlastností sémantického prototypu či stereotypu je **subjektivní generalizace**. Společenství připsá všem objektům dané kategorie bez hlubšího zkoumání jisté vlastnosti jednotliviny či několika exemplářů.

Záleží na tom, jaká poloha stereotypu je aktivována. Vedle sebe existují různé polohy a varianty stereotypu, které vyplouvají na povrch jako aktuální na základě kontextu, do kterého je stereotyp zařazen. Někdy je stereotypové chápání vnímáno daleko zřetelněji než jindy. Míra výraznosti stereotypu je vázána na dané jazykové a kulturní prostředí (Vaňková a kol., 2005, s. 86-88).

1.6. Metafory, metonymie, personifikace

Kognitivní lingvistika se vyznačuje i tím, že klade velký důraz na postavení **metaforických a metonymických vztahů** v našem myšlení. Zmiňuje se i o postavení personifikace a dalších prostředků.

⁴⁰ Jde o slovník etnolingvistický, tudíž tomu odpovídá i povaha hesel. Zaměřuje se na folklorní materiál a lidovou perspektivu.

⁴¹ Idealizované exempláře: jaké by věci či osoby „měly být“.

⁴² Idealizované exempláře: jaké věci či osoby „reálné jsou“.

1.6.1. Metafory

„Metafora je chápání jedné domény v termínech domény jiné. Někdy se definuje jako spojení na základě podobnosti, třebaže to není zcela přesné. Metafory mají různé rozdíly a funkce. Kognitivní teorie metafor nepovažuje metafory za výsadní vlastnost poezie nebo uměleckých žánrů, ale princip samotného myšlení. Jestliže pojmenováváme určitou oblast metaforicky, není to vždy jen pro nedostatek pojmenování nebo snahy o zajímavost, ale protože systematicky uvažujeme o určité oblasti podle modelu oblasti jiné.“⁴³

1.6.1.1. Rozdělení metafor

Na metafory můžeme nahlížet z různých hledisek a oborů, ve kterých se užívají. Zaměřím se zde na dva pohledy. Krátce zmíním druhy metafor užívaných v lingvistice a v následující podkapitole se pak detailněji zaměřím na kognitivní pojetí metafor.

Z hlediska lingvistiky rozlišujeme **jazykové metafory** a **metafory uzuální a aktuální**. Jazykové metafory pojmenovávají věc nebo jev na základě podobnosti s jinou věcí či jevem. Metafory uzuální a aktuální se rozlišují podle míry zakotvenosti v jazyce. Uzuální metafory jsou obecně užívané, často si ani neuvědomíme, že jde o metaforu. Aktuální metafory jsou tvořené záměrně a jsou produktem jazykové tvořivosti autora (Vaňková a kol., 2005, s. 94-95).

Z hlediska kognitivních věd rozlišujeme tzv. **konceptuální metafory**. Ty se dále dělí na **metafory strukturální, orientační a ontologické** (Lakoff-Johnson, 2002, s. 26-79).

⁴³ Pokorný, J. Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura. Praha: Grada 2010, s. 225.

1.6.1.2. Kognitivní pojetí metafor

V rámci této bakalářské práce nás ale bude daleko více zajímat kognitivní pojetí metafor, jehož výzkumem se zabývala především dvojice Lakoff a Johnson. Své poznatky vyložily v knize *Metaphors we live by* (v překladu *Metafory, kterými žijeme*, 2002).

Můžeme se zaměřit na čtyři oblasti, které charakterizují kognitivní pojetí metafor:

- a) Metafora je záležitostí pojmotvorných procesů. Vyjádření jazykové je až druhotné.
- b) Metaforičnost je podstatným rysem pojmového systému člověka.
- c) Motivaci metafor akcentuje kognitivní přístup, který k nim máme.
- d) Zkušenost lidského těla (zkušenost zprostředkovaná smysly) hraje v našem myšlení velmi důležitou roli.

U uzuálních metafor byla zjištěna pravidelnost ve vztahu mezi **tématem**⁴⁴ a **nosičem**⁴⁵. Tyto dva termíny se užívají pro pojmenování motivace metafor. Vedle nich se užívají ještě další dva termíny – **zdrojová oblast**⁴⁶ a **cílová oblast**⁴⁷ (Vaňková a kol., 2005, s. 99-100).

1.6.1.3. Teoretické koncepce a metaforičnost konceptuální soustavy

V.Chrz (1999) se zmínil o třech důležitých, vzájemně spjatých teoretických koncepcích, které dokládají metaforičnost konceptuální soustavy. Jedná se o teorii mapování struktury D.Genterová, teorii konceptuální metafor G.Lakoffa a teorii konceptuálních schémat M.Johnsona.

⁴⁴ To, o čem metafora vypovídá.

⁴⁵ To, prostřednictvím čeho o tom vypovídá.

⁴⁶ Sémantická doména, ze které metafora čerpá (Pokorný, 2010, s. 226).

⁴⁷ Doména, které se pomocí metafor snažíme porozumět (tamtéž).

Teorie mapování struktury vznikla jako rámec pro zkoumání analogického myšlení. V mysli dochází k tzv. mapování struktury poznání ze zdrojové oblasti do oblasti cílové. Zabývá se vědeckým myšlením.

Teorie konceptuální metafory dokládá přenášení struktury poznání ze zdrojové oblasti do cílové v každodenním myšlení a vyjadřování. Lakoff došel k závěru, že pojmová soustava, v níž myslíme, je do značné míry metaforicky strukturována.

Teorie konceptuálních schémat zpřesňuje a doplňuje teorii konceptuální metafory. Johnson dokládá, že pro metaforičnost myšlení je důležitá představivost a mapování ze zdrojové do cílové oblasti je založeno na některých představových schématech⁴⁸ (Vaňková a kol., 2005, s. 100-105).

1.6.1.4. Strukturální metafory

Strukturální (strukturní) metafory nabízí prostředky, pomocí kterých můžeme zdůraznit různé aspekty metafory či pro potlačení jiných. Některé metafory, především ty založené na fyzikálních pojmech (nahore-dole, uvnitř-venku, předmět, látka atd.), nejsou samy o sobě příliš bohaté. Strukturní metafory umožňují oproti orientačním a ontologickým využívat vysoce strukturovaného a jasně vymezeného pojmu ke strukturaci jiného pojmu.

Strukturní metafory spočívají na systematických korelacích v rámci naší zkušenosti, stejně jako metafory orientační a ontologické (Lakoff-Johnson, 2002, s. 79).

1.6.1.5. Orientační metafory

Orientační metafory organizují celý systém pojmů, a to všechny vůči sobě navzájem. Svůj název získaly od toho, že většina z nich má něco společného s orientací v prostoru (nahoru-dolů, vpředu-vzadu atd.). Tyto orientace vyplývají z toho, že máme

⁴⁸ Viz 1.4.

těla specifického typu, která fungují ve fyzickém prostředí specifickým způsobem. Mají bázi v naší fyzické a kulturní zkušenosti.

Většina základních pojmů je organizována v pojmovém rámci jedné nebo více prostorově orientovaných metafor. Každá z nich má vlastní vnitřní systematickosti. Mimoto mezi různými prostorově orientovanými metaforami existuje celková vnější systematickosti, vymezená jejich vzájemnou koherencí. Tyto metafory mají k dispozici mnoho fyzických a společenskýchází. V některých případech je jejich prostorová orientace tak samozřejmá, že si dovedeme jen těžko představit jinou, alternativní metaforu.

Čistě intelektuální pojmy (pojmy vědecké kategorie) se velmi často zakládají na metaforách s fyzickou a kulturníází. Výběr možnýchází pro orientační metaforu se liší u různých kultur. Fyzická báze metafory se dá těžko odlišit od kulturní báze (Lakoff-Johnson, 2002, s. 26-32).

1.6.1.6. Ontologické metafory

Zkušenost s fyzickými objekty dala vzniknout **ontologickým metaforám**. Naše zkušenost s fyzikálními objekty a látkami nám umožňuje vyčleňovat části lidské zkušenosti a zacházet s nimi jako s nespojitými entitami či substancemi. Po jejich identifikaci je dokážeme třídit do kategorií, kvantifikovat je a uvažovat o nich. Ontologické metafory slouží různým účelům.

Mimo metaforu entit a substancí rozlišujeme ještě metaforu nádob. Zde se zaměřujeme na kategorie území, zorné pole, události, činnosti, děje a stavy (Lakoff-Johnson, 2002, s. 39-46).

1.6.2. Metonymie

U metonymie užíváme jednu entitu k tomu, aby odkazovala na jinou, která má vůči ní jistý vztah. Metafora a metonymie jsou dva různé druhy procesů, nejde tedy o jedno a to samé. Metonymie má primárně referenční funkci. Slouží i k tomu, aby

zajišťovala pochopení. Metonymické pojmy jsou systematické a pomáhají nám konceptualizovat jednu věc s pomocí jejího vztahu k něčemu jinému. Jsou zakotveny v naší zkušenosti.

Zvláštním případem metonymie je tzv. **synekdocha**, u níž část zastupuje celek (Lakoff-Johnson, 2002, s. 49-54).

1.6.3. Personifikace

Speciálním druhem metafor je personifikace. Je to obecná kategorie, která pokrývá velmi široké pásmo metafor, z nichž každá vybírá různé aspekty člověka nebo způsobů přístupu k člověku. Personifikační metafory jsou extenzemi ontologických metafor a umožňují nám dávat smysl jevům v našem světě v lidských termínech. Připisujeme lidské vlastnosti věcem, které lidskými nejsou – teoriím, nemocem, inflaci atd. (Lakoff-Johnson, 2002, s. 47-49).

2. Vymezení zkoumaných druhů ptactva

V následující kapitole se budu věnovat vymezení 28 ptačích druhů, které podrobím podrobnějšímu zkoumání v dalších kapitolách. Konkrétní ptačí druhy jsou vybrány záměrně se zřetelem k jejich běžnému výskytu v naší volné přírodě. Porovnáám zoologické pojetí popisu daného opeřence s popisem z výkladového slovníku jazyka českého a budu analyzovat odlišnosti, které jsou podstatné pro další výzkum.

2.1. Zdroje pro komparaci

Zmínila jsem, že při popisu ptačích druhů budu vycházet ze dvou zdrojů. Prvním z nich je Goslerův *Atlas ptáků světa* (1994), který předkládá odborný ornitologický popis jedince, obsahující mimo samotného fyzického popisu i informace o výskytu atd. Druhou publikací je *Slovník spisovného jazyka českého* (1989), který se řadí mezi výkladové normativní slovníky⁴⁹ (dále označován zkratkou SSJČ).

2.2. Zkoumané ptačí druhy

Následující seznam ptačích druhů jsem zpracovala v abecedním pořadí, bez jakékoliv kategorizace. Cílem je vybrané druhy nejprve představit, do kategorií budou rozděleny až v následujících kapitolách. V případě slepice jsem zoologický popis neuvedla, jelikož se jedná o označení samice kura domácího, ne o označení celého druhu.

Bažant obecný (*Phasianus colchius*) je introdukovaný lovný kur, objevující se v mnoha barevných formách. Ozývá se drsným „kok-kok“ a kdákáním.⁵⁰ Podle SSJČ jde o „lesního lovného ptáka příbuzného slepici, u nás zdomácnělého“. Užívají se zdvojněliny *bažantek*, *bažantík* a expresivům *bažantíček*.

⁴⁹ Má za úkol vyložit významy lexikálních forem slovní zásoby patřící ke spisovné normě daného jazyka (Grepl a kol., 2012, s. 104-105).

⁵⁰ Gosler, 1994, s. 154.

Čejka chocholátá (*Vanellus vanellus*) je středně velký bahňák s chocholkou, na dálku působící černobílým dojmem. Ozývá se hlasitým „píé-wit“.⁵¹ Podle SSJČ je to „pták se špičatou chocholkou a s vysokýma tenkýma nohama, žijící u vod“.

Datel chocholátý (*Dryocopus pileatus*) je velký, černý pták se šarlatovým temenem a bílým obličejem.⁵² SSJČ jej popisuje jako „šplhavého ptáka s delším klínovitým zobákem tesajícím do dřeva stromů“. Užívá se zdvojnásobení *datlík*.

Drozd zpěvný (*Turdus philomelos*) je popisován jako středně velký hnědý drozd. Zmiňován je i jeho zpěv – známé melodické opakování 2-4 popěvků.⁵³ Podle SSJČ je to „zpěvný pták s kropenatým peřím naspodu těla“. Užívá se zdvojnásobení *drozdík*.

Dudek chocholátý (*Upupa epops*) je pták s hřebínkovitou roztažitelnou chocholkou, která má výraznou kresbu. Zobák má mírně ohnutý dolů. Ozývá se do dále znějícím „pu pu pu“.⁵⁴ SSJČ jej popisuje jako „plavého chocholatého ptáka s dlouhým zobákem“.

Havran polní (*Corvus frugilegus*) je středně velký havranovitý pták, který je velmi pospolitý a hnízdí v koloniích. Nezpívá, hlas zahrnuje „kráá kráá“ a vyšší ostré „krokirr“.⁵⁵ SSJČ jej prezentuje jako „kovově lesklého černého ptáka z příbuzenstva vrány“. Užívá se zdvojnásobení *havránek*.

Holub hřivnáč (*Columba palumbus*) je velký, statný holub s poměrně malou hlavou a delším ocasem. Hlas je rytmické houkání „ru ku ků“. Často se vyskytuje v hejnech.⁵⁶ V případě popisu v SSJČ jde o „ptáka s kráčivýma nohama, jehož zdomácnělá odrůda (holub domácí) se pěstuje v mnoha plemenech (stavák, říman, pávek aj.) pro chutné maso mláďat a z chovatelského zájmu“.

⁵¹ Tamtéž, s. 156.

⁵² Gosler, 1994, s. 74.

⁵³ Tamtéž, s. 176.

⁵⁴ Tamtéž, s. 166.

⁵⁵ Tamtéž, s. 182.

⁵⁶ Tamtéž, s. 164.

Hrdlička zahradní (*Streptopelia decaocto*) je středně velká dlouhoocasá hrdlička s celkově nevýrazným šedohnědým šatem. Ozývá se vytrvalým třítónovým vrkavým hlasem. Je pospolitá.⁵⁷ SSJČ ji definuje jako „*ptáka příbuzného holubu, typického svým voláním (cukrováním)*“.

Hýl obecný (*Pyrrhula pyrhulla*) je zavalitá pěnkava s krátkým krkem. Samci mají sytě růžovočervené tváře a spodní část těla. Ozývá se nízkým hvízdavým vábením „gyi“. Žije v párech nebo rodinách.⁵⁸ Podle SSJČ jde o „*zpěvného ptáka, jehož samci jsou naspodu těla červeně zbarvení*“. Kodifikované jsou obě formy – hýl i hejl. Užívají se zdvojnásobky *hejlek* a *hejlík*. Expresivně se nazývá *hejlíček*.

Káně lesní (*Buteo buteo*) je středně velký dravec se zaoblenými křídly, na konci prstovitě zakončenými. Ozývá se vysokým kvílivým „klié“.⁵⁹ Podle SSJČ je to „*dravý pták příbuzný orlu*“.

Kavka obecná (*Corvus monedula*) je menší a podsaditý havranovitý pták, celý černý kromě popelavého šedého týlu. Je pospolitý a bývá v hejnech často s havrany. Nezpívá, ozývá se ostrým „tja-tá“.⁶⁰ SSJČ ji popisuje jako „*černošedého ptáka příbuzného havranu*“.

Konipas bílý (*Motacilla alba*) je pták s výraznou černobílou kresbou, žijící poblíž vody. Létá lehkým houpavým letem, za letu štěbetavě zpívá svým „cilis“ a během tahu tvoří malá hejna.⁶¹ SSJČ uvádí, že jde o „*zpěvného ptáka nápadného dlouhým ocáskem*“. Užívá se zdvojnásobky *konipásek*.

Kos černý (*Turdus merula*) je středně velký tmavý drozd. Samec je leskle černý, samice svrchu tmavohnědá. Většinou poskakuje po zemi a pobíhá. Ozývá se láteřivým „čuk čuk“ a „pink-pink“, jeho zpěv je bohatý a flétnový.⁶² Podle SSJČ jde o „*černého*“.

⁵⁷ Tamtéž, s. 164.

⁵⁸ Gosler, 1994, s. 180.

⁵⁹ Tamtéž, s. 150.

⁶⁰ Tamtéž, s. 182.

⁶¹ Tamtéž, s. 170.

⁶² Tamtéž, s. 176.

nebo černohnědého zpěvného ptáka“. Užívají se expresivní zdobněliny *kosáček*, *kosíček* a *kosík*.

Krkavec velký (*Corvus corax*) je nápadně velký havranovitý pták s velmi silným zobákem a černým šatem. Žije v párech. Ozývá se hluboce skřehotavým „kruk-kruk“.⁶³ SSJČ jej popisuje jako „*velkého černého ptáka příbuzného havranu, s mohutným zobákem, živícího se mršinami*“. Užívá se zdobnělina *krkavčík*.

Kukačka obecná (*Cuculus canorus*) je středně velký pták, vzhledem připomínající krahujce s delším ocasem. Je pověstná jako hnízdní parazit. Samec se ozývá známým „kuku“, samice vydává bublivý trylek.⁶⁴ SSJČ uvádí, že jde o „*užitečného lesního ptáka, jehož sameček vydává volání znějící jako kuku a jehož samice snáší vejce do hnízd malých hmyzožravých ptáků*“.

Ostříž lesní (*Falco subbuteo*) je malý štíhlý sokol s dlouhými, štíhlými a nazad ohnutými křídly a kratším ocasem, připomínající siluetou rorýse. Kořist loví a trhá za letu. Ozývá se pronikavým „kju-kju“, když je vyrušen.⁶⁵ SSJČ jej popisuje jako „*menšího dravého ptáka z příbuzenstva sokola*“. Užívá se zdobnělina *ostřížek*.

Pěnkava obecná (*Fringilla coelebs*) je středně velká pěnkava s nápadně bílými rameny a pruhy na křídlech. Létá vlnivým letem, poskakuje a pobíhá po zemi. Ozývá se kovovým „pink-pink“ a za letu „jyp“. Její hlas je jasný a drnčivý.⁶⁶ Podle SSJČ jde o „*zpěvavého ptáka s kuželovitým zobákem*“. Užívají se expresivní zdobněliny *pěnkavka* a *pěnkavička*.

Slavík obecný (*Erithacus megarhynchos*) je středně velký hnědě zbarvený pěvec s kaštanovým ocasem. Ukrývá se v podrostu. Je zřídka pozorovatelný a zpívá z úkrytu. Jeho zpěv je bohatý, založený na opakovaných jasných flétnových tónech. Vábí drsným

⁶³ Tamtéž, s. 182.

⁶⁴ Gosler, 1994, s. 166.

⁶⁵ Tamtéž, s. 152.

⁶⁶ Tamtéž, s. 180.

„tak“ a „kerr“.⁶⁷ SSJČ jej popisuje jako „*zpěvného ptáka křovinatých hájů se zvláště zvučným hlasem*“. Užívá se zdvojnásobení *slaviček*.

Sojka obecná (*Garrulus glandarius*) je pestře vybarvený pták. Má masivní zobák. Létá vlnivým letem a poskakuje na zemi. Ozývá se láteřivým „skříč“ nebo „nié“. Zpěvem napodobuje i jiné ptáky. Je velmi ostražitá.⁶⁸ Podle SSJČ jde o „*menšího ptáka pestrých barev příbuzného havranu*“.

Sova pálená (*Tyto alba*) je středně velká sova. Létá pomalým, kolísavým letem. Je převážně noční a soumravní. Za letu se ozývá výkřiky, na hnízdě chrápavými zvuky.⁶⁹ SSJČ popisuje sovu jako „*dravého nočního ptáka s velkýma očima*“. Užívá se zdvojnásobení *sovička*.

Straka obecná (*Pica pica*) je velký černobílý havranovitý pták s velmi dlouhým ocasem. Křídla jsou černá, s převahou bílé na černě zakončených vnějších perech. Za letu jsou patrné bílé skvrny na bázi křídel. Létá třepotavě, často plachtí. Pobíhá a poskakuje. Ozývá se drsným tlacháním a melodickým „kšak-kšak“.⁷⁰ SSJČ o ní mluví jako o „*černobílém ptáku s dlouhým ocasem, příbuzném havranu*“.

Strakapoud velký (*Picoides major*) je středně velký datel s výrazným pestrým zbarvením. Šplhá po kmenech stromů a hlasitě tluč do mrtvých stromů. Ozývá se náhlým „hik“.⁷¹ SSJČ uvádí, že jde o „*pestře zbarveného ptáka z příbuzenstva datla*“. Užívá se hned několik forem jména – *strakapúd* (zastaralá obměna), *strakapoun* či *strakapounek* (expresivní zdvojnásobení).

Sýkora koňadra (*Parus major*) je obecně známá velká sýkora. Pohybuje se v malých hejnech. Má mnoho druhů hlasů, například „pink“, „tica tica“ či „cicibé“.⁷²

⁶⁷ Tamtéž, s. 174.

⁶⁸ Tamtéž, s. 182.

⁶⁹ Tamtéž, s. 166.

⁷⁰ Gosler, 1994, s. 182.

⁷¹ Tamtéž, s. 168.

⁷² Tamtéž, s. 178.

SSJČ ji popisuje jako „*hmyzožravého zpěvného ptáka*“. Užívají se expresivní zdrobněliny *sýkorečka* a *sýkorečka*.

Tetřev hlušec (*Tetrao urogallus*) je nápadně velký lesní kur. Kohout dosahuje až velikosti krocana. Hlas je u obou pohlaví drsný – zpěv samce při toku je kvičivé vrzání, končící klepáním a louskáním.⁷³ SSJČ uvádí, že jde o „*kurovitého lesního ptáka s vějířovitým ocasem*“. Užívají se zdrobněliny *tetřívěk* a *tetřívěček*.

Vlaštovka obecná (*Hirundo rustica*) je středně velká vlaštovka s prodlouženými vnějšími ocasními pery. Létá elegantním letem v dlouhých křivkách. Zpívá příjemnou směsicí cvrlikání a trylků. Volání je pronikavé „tvuit“. Je pospolitá, často sedá na drátech elektrického vedení.⁷⁴ SSJČ ji popisuje jako „*zpěvného ptáka se štíhlými křídly a vidličnatě rozeklaným ocáskem*“. Užívá se zdrobnělina *vlaštovička*.

Vrabec domácí (*Passer domesticus*) je známý a rozšířený malý pěvec. Samec je šedě zbarven, křídla a ocas jsou hnědá. Samice je celkově hnědá. Je velmi pospolitý, žije v lidských sídlištích. Zpěv je tvořen řetězeným cvrlikotem a pískáním.⁷⁵ SSJČ jej popisuje jako „*drobného šedohnědého ptáka žijícího v lidských sídlištích*“. Užívají se expresivní zdrobněliny *vrabeček* a *vrabčík*.

Vrána obecná (*Corvus corone*) je velký, celý černý nebo černošedý pták. Zobák je černý a tlustý. Létá jistým, rozvážným letem. Je samotářská a vyskytuje se v malých hejnech. Ozývá se opakovaným „krrak“ nebo „kyrrk“.⁷⁶ SSJČ uvádí, že jde o „*šedočerného nebo černého ptáka se silným zobákem*“.

⁷³ Tamtéž, s. 152.

⁷⁴ Tamtéž, s. 168.

⁷⁵ Tamtéž, s. 182.

⁷⁶ Gosler, 1994, s. 182.

3. Etymologie jmen vybraných ptačích druhů

V následující kapitole se budu zabývat etymologií jmen vybraných ptačích druhů, tj. původem jejich jmen. Člověk žijící v „naivním světě“ neustále kategorizuje, jak jsem již nastínila v druhé kapitole. Týká se to ve velké míře i etymologie. Některá jména vznikala podobně, tudíž je možné je rozdělit do společných kategorií, které je nějakým způsobem spojují. Na závěr se zmíním o praktické ukázce toho, jak mohou daná jména vznikat, a jak často dochází k mylným domněnkám o původu jmen.

3.1. Etymologie jako věda

Etymologie svým zařazením spadá do lingvistické disciplíny zvané lexikologie. Lexikologie zkoumá lexikální rovinu jazyka (Grepl a kol., 2012, s. 65).

Úkolem etymologie je „odhalování původu slov, tj. stanovení jejich původní struktury a tím i motivace jejich významu, jakož i jejich stáří. Zároveň toto bádání vede k rekonstrukci slovní zásoby jazyků prehistorických období (praslovanské, indoevropské atd.).“⁷⁷

Základní informace o genezi slov lze získat v tzv. **etymologických slovnících**.

3.2. Etymologické slovníky

Existuje celá řada etymologických slovníků, věnující se různým jazykům. Já se zaměřím jen na ty zaměřené na výklad českých slov. V rozsáhlé lexikografické literatuře etymologické jsou této problematice věnovány **čtyři slovníky: Machkův, Holubův a Kopečného, Holubův ve zpracování Lyerově a Rejzkův** (Večerka a kol., 2006, s. 248).

⁷⁷ Večerka a kol., 2006, s. 186.

V dalším výzkumu původu jmen vybraných ptačích druhů budu vycházet pouze ze dvou slovníků – Machkova a Rejzkova, proto se zaměřím pouze na rozdíly mezi nimi; zbylými dvěma se zabývat nebudu.

Machkův *Etymologický slovník jazyka českého* má nejrozsáhlejší a nejobsáhlejší hesla ze všech čtyř výše zmíněných slovníků. V každém hesle se objasňuje význam heslového slova (pokud není běžný), dokládá se v dialektech a historii jazyka českého. Dále každé heslo obsahuje české deriváty, paralely z ostatních slovanských jazyků atd. Rejzkův *Český etymologický slovník* se nesnaží odhalit slovní zásobu praslovanskou, usiluje o objasnění původu části lexikálních jednotek současné české slovní zásoby i s novými výpůjčkami a evropeismy. Výklad hesla v Machkově etymologickém slovníku je tak rozsáhlejší než ten v Rejzkově (Večerka a kol., 2006, s. 248-249).

3.3. Původ jmen vybraných ptačích druhů a jejich kategorizace

Etymologický výzkum je často sporný, a tak se velmi často stává, že se výklad různých etymologických slovníků liší. Stejně jsou na tom i slovníky, z kterých budu v následující podkapitole vycházet. Pokud se výklad původu jména daného ptáka bude v obou slovnících lišit a bude tak spadat do více kategorií, zmíním daného ptáka v obou kategoriích s odkazem na daný slovník.

Jak již bylo řečeno, lidé pojmenovávají věci odnepaměti, a nejinak je tomu i u ptáků, kteří byli součástí lidského každodenního života. Lidé si všímali především toho, čím se daní ptáci liší. Jako první je zaujal jejich fyzický vzhled, typické chování či to, kde žijí. Na stejném principu provedu svůj výzkum i já. Postupovat budu následovně.

Stanovím si základní znak, který je společný všem členům kategorie a na tomto základě je do ní zařadím. Někteří jedinci budou zařazeni do více kategorií na základě různých výkladů původu jména. U některých jedinců je původ sporný a není dokázáno, z čeho vznikl. Seznam zpracuji formou abecedně seřazeného výčtu, samostatně u každé kategorie. V závorce uvedu slovník, ze kterého jsem čerpala.

3.3.1. Dorozumívání ptáků a vydávané zvuky

Jednou z věcí, kterých si lidé na první pohled u ptáků (a ostatních živočichů) všimnou, je jejich zvukový projev. Může se jednat o zvuky běžného dorozumívání, zvuky vydávané během namlouvání či výstražné volání.

Jméno **drozd** je všeslovanského původu. Nářečně označován jako drozen, norský pak *trost*. Indoevropský základ **trzdos* je onomatopoického původu a je odvozen od typického drozdího křiku (Machek, Rejzek).

Dudek je staročesky označován jako *dedek* či *vdedek*. Novočeská verze *dudek* se používá asi od dob Komenského. Všechny původní názvy (př. latinsky *upupa*, polsky *dudek*) jsou zvukomalebné a napodobují dudkův hlas *du-du-du* (staročesky *dedek zpíeva du du du*, Rada zvířat), jinde přepisován jako *hup-hup-hup* (Machek, Rejzek).

Kavka bývá někdy označována hanlivě jako kava. Jméno je patrně paralelní ke slovesu vyjadřující kavčí hlas – *kavkati* (Machek, Rejzek).

Jméno **krkavce** vychází ze všeslovanského onomastického základu (*krakati*, *krukati*), tedy vydávat zvuk *krá*. V češtině je významově přikloněno ke slovu *krku* (Machek, Rejzek).

Kukačka je jméno onomatopoického původu (napodobuje hlas), podobné varianty jmen lze nalézt i v cizích jazycích, př. angl. *Cuckoo* atd. (Rejzek).

Pěnkava je nářečně nazývána *pinkava*. Původ slova je v onomastickém **pink-* (napodobení hlasu pěnkavy), který je i v německém *Fink*, italském **pincione** atd. (Rejzek).

Jméno **sovy** pochází z indoevropského „*kaua*“, které vychází z onomastického kořene „*keu*“ – litevské sloveso „*kaukti*“ znamená výt, křičet, vřeštět (Rejzek).

Sýkora je někdy zdrobněle jmenována jako sýkorka. Jméno je onomatopoického původu, podle hlasu ptáka, který se přepisuje jako sik sik – přiklání se ke slovesu sykat (Rejzek).

Jméno **tetřeva** je odvozováno od indoevropského **tet(e)r*, což je zdvojený onomastický kořen napodobující ptačí hlas (Machek, Rejzek).

3.3.2. Zbarvení ptáka

Dalším důležitým rysem každého živého tvora je jeho fyzický vzhled. Nápadné zbarvení vždy upoutá pozornost, tudíž se jména některých jedinců odvíjí od toho, jak jsou zbarveni.

U jména **holuba** je to složitější. Praslovanský základ nemá přesvědčivý výklad, ale je nápadná jeho blízkost s latinským *kolumbus*; domácí výklad se točí kolem indoevropského kořene **ghel-* označujícího různé barvy (zelený, žlutý, šedý, modrý...) (Machek, Rejzek).

Původ jména **slavíka** je s obměnami odvozen z praslovanštiny z různých míst podle barev – možné výklady jsou „špinavý“, „špinavě šedý“, „žlutohnědý“, „tmavě žlutý“ (Machek, Rejzek).

Praslovanské jméno „*soja*“ je možným pokračováním indoevropského slova „*skoja*“, které vychází ze slovesa „*skei*“, což znamená lesknout se, svítit – podle nápadného zbarvení části křídel **sojky** (Rejzek).

Východiskem původu jména **straky** je indoevropské slovo „*ker*“ označující tmavou, černou barvu (Rejzek).

Strakapoudovo jméno má také mnoho podob, říká se mu také strakapúd či zastarale strakapoun. V češtině bylo slovo přeneseno v podobě strakapúd a původ vychází z lidové etymologie z toho, že jsou strakapoudi pestrobarevní, tedy strakatí (Machek, Rejzek).

3.3.3. Jiné fyzické atributy

Zbarvení ptáka není – vedle zraku- to jediné, čeho si lidé obvykle na ptácích všímají. Jsou tu i další fyzické atributy, které na první pohled upoutají pozornost. Jedná se jak o tělesné fyzické atributy, tak i o vlastnosti, kterými ptáci oplývají.

Původ jména **hrdličky** je jasný, je zde evidentní souvislost se slovem hrdlo. Tento význam lze brát jako prvotní – odvozeno od toho, že je hrdlička popisována jako pták s hrdelním hlasem. Druhý význam jména vznikl lidovou etymologií (Rejzek).

Původ jména **káně** je nejasný, jedním z možných výkladů je to, že se dříve lidu zdála káně „hubená“ a slovo káně pochází ze slova „kaňa“, a to dále z „kapňa“, které vychází z polského slova *kapieć*, znamenající hubnouti, chřádnouti (Machek).

Základ slova **kos** je onomastického původu a význam pravděpodobně znamená „chytrý, smělý chlapík“ podle kosovy nebojácnosti (Rejzek).

Původ jména **ostříž** pochází od slova ostrý (ostříž je popisován jako pták s ostrým zrakem). Stejná odvozenina je i ve slovinském slově *ostriž*, kde je to ovšem název jistých ryb s trny na hřbetní ploutvi (Rejzek).

Slepice je výhradně české slovo a odvozuje se od slova slepý, prý proto, že slepice za šera nevidí a jsou tak „slepé“ (Machek, Rejzek). Původ jména slepice velmi dobře odráží omezený, antropocentrický pohled na odlišný živočišný druh, jelikož byl vytvořen čistě z lidského hlediska.

3.3.4. Typické činnosti

Dalším znakem, který spojuje některá ptačí jména, jsou činnosti typické pro daný druh, které výrazně ovlivnily původ daného jména. Nemusí se jednat jen o činnosti, které daný druh provádí k přežití, ale dané činnosti mohou souviset i s konkrétním místem, kde se daný druh vyskytuje.

Původ jména **datel** vychází ze slova dlubatel, konkrétně z kořene tohoto slova, který je i ve slovesech dloubati, dlubati, dlabati (datel běžně dlube zobákem do chorého stromu, hloubí dutiny, hledaje larvy) (Machek).

Praslovanský základ slova **hýl** by mohl znamenat „chodit po blátě“, „skákat na jedné noze“ či „procházet se“ (Rejzek).

Konipas je složenina z přezdívky „ten, kdo pase koně“. Žertovný název konipásek je odvozen od toho, že se rád zdržuje v blízkosti stád (Rejzek).

Původ jména **vlaštovka** se spojuje s litevským slovem „*lakstýti*“, což znamená létat sem a tam. Možný je i onomastický původ slova (Rejzek).

I prvotní význam jména **strakapouda** vychází z činnosti, kterou tento druh dělá. Pochází z praslovanského označení ťuhýka – pudí, zapuzuje, pronásleduje straky. V češtině je však jméno přeneseno pomocí lidové etymologie (Machek, Rejzek).

3.3.5. Záměna na základě podobnosti, přejímání názvu

Některé názvy ptáků vznikly záměnou slov na základě vnější fyzické podobnosti ptáka s jiným názvem. Některá jména se původně užívala u jiného druhu a byla následně přejata.

U **hýlova** jména nejspíše došlo k mylné záměně podobnosti slov s ruským *gil*, které značí rehka, nejspíše k tomu došlo na základě podobnosti obou druhů - rehek má červený ocas a hýl prsíčka (Machek).

Ve většině jazyků se jméno **čejky** podobá, i když mělo hodně podob. Staročesky je označována jako „*čějka*“. Ve slovenštině a ruštině jméno *čajka* znamená racek. Přesný původ jména čejka je nejasný, ale nejpravděpodobněji toto jméno původně patřilo rackovi a až následným vývojem zůstalo čejce (Machek).

3.3.6. Místo výskytu

Některé názvy vznikly z názvu míst, která měla s daným místem nějakou souvislost.

Jméno **bažant** se vyvíjelo poměrně dlouho. Původ je v řeckém slově *fasianós*, které bylo odvozeno od řeky Fasis nacházející se na jižním úpatí Kavkazu a bylo označováno jako „domov bažantů“. Z řečtiny se vyvinula středolatinšská forma *fasianus* a následně středoněmecké *fasant*, z kterého vznikla dnešní forma (Rejzek).

3.3.7. Složeniny a nejasný původ

Některé názvy vznikly skládáním více slov, někdy i z názvu jiného ptáka. Některá jména mají nejasný původ, o který se etymologové stále přou a hledají jej.

Rejzek uvádí, že se jménem **drozda** se váže i novější výklad tohoto slova jako složeniny ((s)tro-zdo-) s významem „kdo sedí na trávě“.

Havran je valašsky nazýván také *harvan*. V první části jména vězí jméno kavky, *kava*. Podle Jungmanna havran žije na podzim ve velkých hejnech spolu s kavkami, „létá s kavkami“, zvláště spolu s nimi sbírá za oráčem ponravy a hmyz. Ze složeniny „kavo-vorn“ vzniklo haplogií⁷⁸ jednak ukrajinské kapron, jednak oslabením k → g slovo havran (Machek).

Vrána byla původně nazývána „*vórnou*“, což je starobylá odvozenina od „*vorn*“. Význam byl „vranová“, tj. k vranům (=havranům) podobná (Machek).

U **straky** lze pomýšlet na to, že vychází z palatalizované varianty onomastického kořene „*ker*“, který je v latinském *corvus*, označující havrana.

⁷⁸ Vypuštění jedné z dvou po sobě následujících slabik, které zní buď stejně, nebo velmi podobě (Černý, 2008, s. 22).

Původ jména vrabec se spojuje s lotyšským slovem „*zvirbulis*“ a dalšími útvary, což je volně přeloženo jako „jakýsi pták“. Kořen je ale stejně nejistý (Rejzek).

3.4. Praktické příklady tvoření ptačích jmen

Po výzkumu toho, jak ptačí jména postupně vznikala, jsem se rozhodla vyzkoušet si to na vlastní kůži. V rámci svého projektu jsem uspořádala kreativní dopoledne pro žáky 5.třídy ZŠ Podhart' Dvůr Králové nad Labem, které se konalo 7. března 2016 od 10:15 hod. v prostorách Městské knihovny Slavoj. Na konci připraveného programu měly děti za úkol **vymyslet jméno pro vlastního ptáka** na základě informací z přednášky, kterou vyslechly. Přednáška se věnovala kategorizaci původu jmen tak, jak jsem zmínila v předchozí podkapitole.

Dětská fantazie je nekonečná, a některé děti přišly s vsutku nápaditými jmény. Na ukázkou jich tu pár zmíním⁷⁹.

Kukuč mexický dostal své jméno na základě svých velkých očí a toho, že žije v Mexiku. **Paroháč filipínský** žije na Filipínských ostrovech a jméno získal díky nápadným „parohům“ na hlavě. **Pankáčovec zelený** své jméno dostal na základě nápadného zeleného „pankáče“. **Jazykovec jedovatý** (Příloha A) oplývá dlouhým jazykem s jedovými váčky, obsahujícími prudce smrtelný jed. **Karate Bird** je dobrým příkladem ptáka superhrdiny. Své jméno získal díky své zálibě v karate. **Mrtvý pták** dostal jméno na základě svého fyzického stavu – je jednoduše mrtvý a vypadá jako kostra, žijící pod zemí. **Kolovozič** je pták sestrojený z kovu, který ve svém volném čase vozí dopravní náklady a místo nohou má dvě velká kola. **Vejškonaut** dostal své jméno díky své neuvěřitelné výšce – měří osm metrů. **Cisternus** je dalším zástupcem mechanických ptáků, vypadá jako velká cisterna se zobákem a ptačí hlavou.

Kozlovo jméno je všeříkající – jak poznamenala autorka: „*Kozel vznikl podle piva a podle kozla. A proto má parohy. Pije rád pivo kozel.*“ Dalším povedeným výtvozem je **Šokoproud** (Příloha B). Autorka jej pospala takto: „*Šokoproud se jmenuje*

⁷⁹ Nutno podotknout, že jsem dětem při tvorbě jména nechala veškerou volnost, a tak většina z vytvořených děl nebyla realistická. Projevil se současný fenomén superhrdinů.

podle toho, že si dělá hnízda na drátech. A když se potřebuje ochránit, svým ocasem pouští šoky.“ **Mečulec** nebo taky **mečulák** (Příloha C) dostal podle autorky jméno takto: *„Jeho název vznikl díky tomu, že krade lidem meče a má dlouhý a ostrý zobák i peří. Dokonce si i staví hnízda ve tvaru mečů. Je bojovný.“* Jako posledního zástupce zde uvedu **Bambuláka**. Autorka uvedla: *„Jeho jméno vzniklo podle toho, že má bambule na hlavě, zobáku, ocasu, křídle a na nohách. Staví si hnízdo z růžových bambulí a miluje všechno s bambulemi.“*

3.5. Obecné povědomí o původu ptačích jmen

V rámci svého projektu jsem uspořádala i přednášku o etymologii ptáků pro dospělé pojmenovanou „Proč krkavec nekrká aneb o původu ptačích jmen“, která se konala 16. března 2016 v prostorách Městské knihovny Slavoj ve Dvoře Králové nad Labem. Součástí přednášky byl i krátký kvíz (Příloha D) pro návštěvníky vytvořený metodou odpovědí a, b, c, který měl za úkol zjistit, jaké **povědomí** mají návštěvníci o původu vybraných ptačích jmen.

Výsledky byly poměrně překvapivé. U některých jmen návštěvníci odpověděli většinou správně. Jednalo se především o všeobecně známá jména jako ostříž, o němž lidé vědí, že má ostrý zrak a je tím pověstný (především z frazeologie). Stejně dopadl i konipas, který vznikl složeninou ze slova kůň a pást a datel, který vznikl ze slova dluhatel.

Zhruba polovina respondentů odpověděla správně na možnosti týkající se jmen ptáků, která vznikla na základě jejich hlasu. Týká se krkavce, dudka atd.

Nejvíce špatných odpovědí obdrželi ptáci, jejichž jméno prošlo tak velkou změnou, že původní tvar jejich jména neodpovídá tomu současnému. Jako příklad uvedu sovu, jejíž jméno prý pochází z kořene „kaukti“ a po grafické stránce se slovem sova nemá nic společného. Podobně dopadl i hýl, jehož jméno vzniklo záměnou s ruským gil.

Zvláštním případem je strakapoud, jehož jméno vzniklo dvěma způsoby. Většina respondentů si myslela, že toto jméno vzniklo díky tomu, že pudí straky (původní význam). V českém prostředí však bylo jméno přejato ve formě strakapúd a odvozuje se v lidové etymologii od toho, že je strakapoud strakatý.

4. Frazeologie jmen vybraných ptačích druhů

V následující a závěrečné kapitole se budu věnovat vybraným ptačím jménům z hlediska frazeologie, tj. jejich využití v přirovnáních apod. a jejich kategorizaci. Zaměřím se jak na frazémy užívané v dnešní době, tak i na ty, které se již nepoužívají a jsou spíše archaismy. Na závěr shrnu, jaký vliv má na kategorizaci antropocentrismus, o kterém jsem mluvila v předešlých kapitolách.

4.1. Frazeologie jako věda

„Frazeologie je věda, která se zabývá studiem a popisem frazémů a idiomů. K těm se řadí např. rčení, přísloví, pořekadla či pranostiky. Jako samostatná jazykovědná disciplína existuje od druhé poloviny 20. století a spadá do oblasti lexikologie.“⁸⁰

Tvoření frazeologismů je proces, jehož výsledkem jsou ustálená spojení slov. Frazeologismy vznikají nejčastěji v běžném jazyce, na základě metaforického přirovnání. Mohou se stát trvalou součástí daného jazyka (Černý, 2008, s. 30).

Jak již bylo zmíněno, frazeologie se zabývá **frazémy** a **idiomy**.

4.1.1. Frazémy a idiomy

Frazém je ustálená kombinace alespoň dvou slovních forem, která má celistvý význam a jejímž rysem je, že minimálně jeden z jejích komponentů je v dané funkci omezen pouze na tuto kombinaci.

Typickými **znaky frazémů** jsou metaforičnost a expresivnost. Často se v nich uchovávají archaismy. Objevují se v nich monokolokabilní prvky⁸¹. Frazémy můžeme rozdělit na frazémy větné a nevětné.

⁸⁰ Földešiová, 2014 [online].

⁸¹ Takové, které se mimo konkrétní frazém v jazyce nevyskytují.

Idiomy akcentují významovou stránku frazeologické jednotky, frazémy pak její formální stránku (Grepl a kol., 2012, s. 71).

4.1.1.1. Frazémy větné

Frazémy větné mají podobu hotové věty (slovesné či neslovesné) či souvětí. Do kontextu se zapojují jako celek.

Vyčleňují se čtyři základní skupiny větných frazémů:

- a) **pořekadla** – anonymní výroky vystihující určitou situaci
- b) **pranostiky** – specifický druh pořekadel vyjadřující vztah mezi časovým obdobím roku a atmosférickými jevy
- c) **přířloví** – anonymní výroky podávající mravní poučení poukazem na kolektivní skutečnost
- d) **okřídlená slova** – výroky

Dialogické větné frazémy se vztahují minimálně ke dvěma komunikantům (Grepl a kol., 2012, s. 72-73).

4.1.1.2. Frazémy nevětné

Frazémy nevětné se zapojují do vět teprve až v konkrétních kontextech. Podle potřeby jsou v nich gramaticky formovány.

K frazémům nevětným se často řadí také **ustálená přirovnání**. Ustálená přirovnání naznačují větnou strukturu, ale některé pozice v ní obsazují až v konkrétním kontextu. Mezi ustálená přirovnání se řadí i ta, jejichž součástí je celá věta. Základní podoba přirovnání je stabilní. Užívají se k charakteristice skutečnosti připodobněním jejího znaku k předem danému zobecnělému modelu. Má funkci intenzifikační, zdůrazňující a kladně či záporně hodnotící (Grepl a kol., 2012, s. 71-72).

4.1.1.3. Frazémy kulturní

Speciálním typem frazémů jsou frazémy kulturní. Jak uvádí Čechová (1993, s. 179):

„Pod frazeologii kulturní (v užším slova smyslu) rozumíme frazeologii, jež je součástí kulturní historie a kulturního života. Řadíme sem frazeologii antickou, křesťanskou, ale i pozdější kulturní frazeologii, podmíněnou a přenášenou oficiálním vzděláním.“

4.2. Publikace věnující se frazeologii

Frazeologii se věnuje celá **řada publikací**, ať už celým svým zaměřením nebo jen částečně. V oddíle 5.3 se budu věnovat kategorizaci frazémů a přirovnání na základě různých kritérií a na základě vlivu antropocentrismu.

Při výzkumu a kategorizaci frazémů jsem vycházela z několika publikací – *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 1999), *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1-4* (Čermák a kol., 2009), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2009), *Slovník spisovného jazyka českého I-VIII.* (1989), *Etymologický slovník jazyka českého* (Machek, 1968) a *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2001).

4.3. Konkrétní příklady frazémů spojených s ptačími jmény a jejich kategorizace vlivem antropocentrismu

Již bylo řečeno, že právě ve frazeologii se projevuje silný antropocentrismus. Frazémy a ustálená přirovnání k němu přímo vybízejí. Ve středu stojí člověk, který vnímá svět kolem sebe a porovnává jej a kategorizuje. Přirovnává své vlastnosti k těm zvířecím, ať už se jedná o charakterové vlastnosti, fyzické vlastnosti atd. Velmi často se tu také objevuje schéma **vlastní-cizí** – to, co je lidské, je hodnoceno kladněji než to, co je zvířecí. Proto se v mnohých případech užívá zvířecích přirovnání k zápornému hodnocení nějaké osoby, jevu či činnosti.

Nyní se zaměřím na rozřídění konkrétních frazémů do kategorií, které je spojují. Jedná se opět o frazémy týkající se 28 vybraných ptáků, kterými jsem se zabývala v předchozích kapitolách.

4.3.1. Přirovnání typu „Člověk je (jako) pták“

Nejsilněji se antropocentrismus projevu v přirovnáních typu „Člověk je (jako) pták“. Jedná se o přímé přirovnání bez čehokoliv dalšího. Nyní již konkrétní příklady.

Ve vojenském slangu se výraz **být bažant** využívá jako označení pro nováčka. Pokud se o někom řekne „**To je ale kos!**“, znamená to, že je to velmi schopný chlapík. **Být jako ostříž** řekneme o člověku, jemuž nic neunikne. **Být noční sůva** označuje člověka, který rád ponocuje. **Být bílá vrána** znamená být mezi ostatními výjimečný svým vzhledem nebo nějakou činností.

4.3.2. Přirovnání týkající se fyzického vzhledu ptáků

Jak již bylo řečeno, fyzický vzhled ptáků hraje velmi důležitou roli při kategorizaci.

4.3.2.1. Části těla, fyzická konstituce

Následující frazémy se zaměřují na přirovnání věnující se částem ptačího těla či jeho fyzické konstituci. Odrazilo se to i ve frazeologii.

Označení **být tlustý jako bažant** znamená být tlustý. Žertovné šprýmovné pořekadlo **Podle nosa poznáš kosa** se snaží říct, že velký nos značí velký pohlavní orgán. Pokud někdo **má oči jako ostříž**, má velmi dobrý zrak. **Mít ostříží pohled** znamená mít pronikavý a nepříjemný pohled. Člověk označený jako **slepičí prdelka** je hodně upovídaný a neumí udržet nic v tajnosti. Toto přirovnání vychází z kognitivního hlediska sociálního chování kura domácího - musí se zkoumat výhradně ve dvojicích, jinak je v takovém stresu, že jsou výsledky bezcenné – musí mít vždy společníka. Také se používá jako označení typu účesu – malý drdůlek na temeni hlavy.

Člověk mající **slepičí mozeček** je hloupý a omezený. **Být rozcuchaný jako vrabec** znamená být neupravený a neučesaný. **Mít sílu jako ženatý vrabec** se užívá žertovně a znamená to nemít žádnou sílu.

4.3.2.2. Zbarvení

Důležitým prvkem je i zbarvení ptáka, jak uvádí následující příklady.

Být černý jako havran znamená být sytě a leskle černý; podobný význam mají i přirovnání **mít vlasy jako havran** – mít vlasy černé jako uhlé a označení **havraní čern**, označující velmi sytou a lesklou černou barvu. **Vypadat jako strakapoud** znamená být křiklavě oblečený. **Vraní čern** označuje velmi sytou a lesklou černou barvu.

4.3.2.3. Hlas

Zvuky, které ptáci vydávají, se odrazily i v přirovnáních.

Vrkat jako holub znamená být slepě zamilovaný, **vrkat jako holoubek** pak mluvit mazlivě, zamilovaně. **Cukrovat jako dvě hrdličky** znamená chovat se k sobě něžně, zamilovaně. Pokud se někdo **směje jako hrdlička**, směje se jemným, veselým, zvonivým smíchem. **Mít hlásek jako konipásek** znamená mít tenký a vysoký hlas. Člověk, který **zpívá jako slavík**, má velmi krásný hlas. **Štěbetat jako sojka** znamená mluvit rychle, překotně.

Tokat jako tetřev znamená být slepě zamilovaný a často směšný svému okolí. **Štěbetat jako vlaštovky** znamená rychle a překotně mluvit. Pokud někdo **štěbetá jako vrabci**, mluví rychle a překotně. Pokud si o něčem **štěbetají už vrabci na střeše**, znamená to, že danou věc už všichni vědí a je tzv. veřejným tajemstvím. **Krákat jako stará vrána** znamená mluvit hádavě a nesympaticky.

4.3.2.4. Tělesný stav

Neméně důležitý je tělesný stav jedince.

Být zmrzlý jako drozd znamená být silně promrzlý. Pokud **má někdo na nose hejla**, znamená to, že má červený omrzlý nos. Pokud se o někom pronese, že je **mokrý jako káň**, znamená to, že je hodně nebo zcela promoklý. **Vypadat jako zmoklá slepice** značí tvářit se zaraženě a schlíple.

4.3.2.5. Charakterové vlastnosti

Charakterové vlastnosti ptáků se staly častým zdrojem pro frazémy.

Být na něco kos znamená vyznat se v něčem velmi dobře, mít něco v malíčku. **Být ošklivý jako sova** se užívá zřídka a znamená to mít odpudivý vzhled. **Být zvědavý jako straka** má jasný význam – do všeho strkat nos a nic nenechat na pokoji. **Domácí straka** se používá zřídka a označuje zloděje v domě. Pokud je někdo **hluchý jako tetřev**, pak špatně slyší nebo dělá hluchého. **První vlaštovka** značí slibnou předzvěst nějakého očekávaného pozitivního hromadného jevu.

Pokud je někdo **čistotný jako vlaštovička**, je úzkostlivě dbalý pořádku a osobní čistoty. Pokud někdo **jí jako vrabec**, jí velmi málo. S tím se pojí i **přirovnání porce jako pro vrabce**, která značí směšně malou porci jídla.

4.3.3. Přirovnání týkající se činnosti ptáků

Lidé si všímají i toho, co je pro ptáky typické a co dělají. V následující podkapitole se zmíním hned o několika kategoriích frazémů – těch, které se týkají různých činností, kterých provádějí, činností spojených se zrakem, pohybem, místem, kde se činnost typicky odehrává a rodinného života ptáků.

4.3.3.1. Typické činnosti

Nadýmat či nafukovat se jako holub znamená chovat se nadutě, povýšeně a být tak pro smích ostatním. **Krást jako straka** znamená brát bez zábran všechno, co přijde pod ruku (straky jsou totiž známé tím, že rády přenášejí krásné a lesklé předměty). Kdo **ponocuje jako sova**, je dlouho vzhůru a chodí pozdě spát. **Spát jako**

dudek znamená spát tvrdě jako zabitý. **Spát se slepicemi** znamená chodit spát velmi brzy, ihned po setmění.

4.3.3.2. Činnosti spojené se zrakem

Hlídat někoho jako ostříž znamená dávat na někoho velmi dobrý pozor a nespustit jej z očí. Pokud někdo **hledí jako vrána do kostí**, znamená to, že je soustředěně do něčeho zahleděn a mračí se. **Koukat na někoho jako mladá vrána** znamená koukat vyjeveně, nechápavě. **Koukat jako sova z nudlí** znamená koukat zachmuřeně a nevraživě. **Mhouřit oči jako sova** znamená přivírat oči blaženou spokojeností či únavou a ospalostí.

4.3.3.3. Činnosti spojené s pohybem

Točit se jako holub na báni má hned dva významy – ten první je být neklidný, otáčet se na všechny strany a překážet při tom; ten druhý pak zálibně se prohlížet před zrcadlem. **Psát (ťukat) jako datel** znamená psát pomalu, jedním prstem. **Kroužit kolem jako ostříž** znamená zlověstně obcházet kolem a budit nepokoj. **Šplhat jako datel** znamená chovat se vůči nadřízenému podlézavě. Pokud se někdo **vrtí jako slepice na vejcích**, sedí neklidně. **Rozprchnout se jako když do vrabců střelí** znamená rozprchnout se prudce a najednou do různých stran.

4.3.3.4. Činnosti spojené s místem

Vyletět odněkud jako holub z holubníka znamená odejít odněkud předčasně a nezdvořile, bez pozdravu a bez ohledu na společenské konvence. Pokud někdo **sedí jako slepice na bidýlku**, sedí s ostatními v řadě těsně vedle sebe. **Sedět jako vlaštovky na drátě** znamená sedět v řadě těsně vedle sebe.

4.3.3.5. Rodinný život

Být/žít jako dvě hrdličky znamená žít v naprosté shodě a lásce. Označení **krkavčí matka** se používá o matkách, které jsou bezcitné, kruté a zlé. **Nasadit někomu kukaččí vejce** znamená vnést někam něco cizorodého, co se posléze počne uplatňovat na úkor všeho domácího. Pokud k někomu **přiletěla vrána**, narodila se mu dcera.

4.3.4. Rčení, pořekadla, pranostiky

Nejvíce frazémů a přirovnání se objevuje ve rčeních, pořekadlech a pranostikách. Nyní uvedu některé příklady.

Dobří holubi se vracejí se užívá zřídka, ale znamená to toto: Člověk má přirozenou tendenci tíhnout domů, vracet se ke svým kořenům. **Lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše** znamená toto: Je výhodnější mít méně, ale jistého, nežli více, avšak nejistého.

Pečení holubi nelétají do huby znamená, že bez vlastního přičinění nemůžeš očekávat úspěch ani blahobyt. Rčení **Starého kosa neodnaučíš zpívat** se využívá jen zřídka a znamená to, že starý člověk se už dřívějších návyků nezbaví a nové si už neosvojí, je proto zbytečné chtít jej převychovat. Rčení **kuře chce být málem chytřejší než stará slepice** znamená, že mladý nezkušený by rád poučovat staršího zkušeného. **I černá slepice snáší bílá vejce** říká, abychom člověka neposuzovali podle zevnějšku, ale podle jeho skutků.

Pořekadlo **Která slípka mnoho kdáče, ta málo vajec nese** se užívá jen zřídka a je určena tomu, kdo mnoho mluví a málo činí. I rčení **Slepice orla nevysedí** se užívá zřídka. Znamená, že od člověka, který nemá určitý předpoklad, nelze očekávat nemožné. **Slepičí krok** znamená malý kousek a používá se ve rčení na Nový rok o slepičí krok (je déle světlo). **Sova nevysedí sokola** znamená, že od člověka, který nemá určité předpoklady, nelze očekávat nemožné.

Zřídka se používá rčení **dočkat se prvních vlaštovek**, což znamená dočkat se příštího jara. Rčení **Jedna vlaštovka jaro nedělá** znamená, že na základě jediného případu nelze dělat obecný závěr. Zřídka se používá pořekadlo **Kolik vran bílých, tolik macech dobrých**, které znamená, že hodná macecha je stejně výjimečný jev jako bílá

vrána. Pořekadlo **Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá** znamená, že lidé podobného založení se vždycky vzájemně přitahují, jsou si blízcí. I **Vrána vráně oči nevyklove** má podobný význam. Lidé stejného založení si vzájemně neublíží.

4.3.5. Nadávky

Ani ptačí jména neunikla tomu, že pronikla do nadávek a získala tak hanlivý nádech.

Označení **Ty jeden krkavče!** se užívá jako nadávka proti člověkoví, který je buď chamtivý, nebo krutý a zlý. **Slepice jedna pitomá!** je určena hloupé, stupidní či naivní ženě. Nadávka **To je ale sůva!** platí protivné a mrzuté ženě. **Strako jedna!** člověk zakřičí na zloděje či zlodějku. J. K. Tyl v jednom ze svých děl využil nadávku **Prožluklý strakapoune!** Nesympatické upovídané ženě sedne nadávka **Vráno jedna škaredá!**

4.3.6. Kulturní frazémy

O kulturních frazémeh jsem se již zmiňovala, nyní uvedu i nějaký konkrétní příklad.

Literární přirovnání **nosit sovy do Athén** znamená – podobně jako nosit dříví do lesa - poučovat někoho již poučeného a tím dělat něco zbytečného.

4.3.7. Ostatní

U následujících frazémů jsem přesně nedokázala určit kategorii, do které spadají, a tak jsem se rozhodla je zařadit do kategorie ostatní.

Věšet někomu na nos hejla se používá jen zřídka a znamená to obelhávat, balamutit (stejný význam jako věšet bulíky na nos). **Oškubat někoho jako kavku** znamená lstí připravit důvěřivého člověka o peníze nebo o majetek. **Oškubat někoho jako slepici** znamená lstí připravit důvěřivého člověka o peníze nebo majetek. Pokud se o někom pronese, že **je slepice, která snáší zlatá vejce**, pak onen člověk přináší velký

užitek a bohatství. Již ze staré češtiny se dochovalo označení „*husa, která snáší zlatá vejce*“ (doslova vejce) – tak označují dle památky Pavla Žídka autentická slova krále Václava vůči jednání Mistra Jana Husa („Ó, dobrá to hus, nese mi zlatá vejce!“). Žertovné **Proč? Pro slepičí kvoč** znamená to samé, jako nebuď zvědavý, budeš brzo starý. **Mít sojky v hlavě** se používá jen zřídka a znamená to být zadumaný, duchem nepřítomný. **Malovat straky na vrbě** znamená někoho strašit a vidět budoucnost v černých barvách. Pokud někdo **chodí s bubnem na vrabce**, znamená to, že jedná unáhleně.

5. Závěr

Bakalářská práce se zabývala výzkumem původu jmen vybraných ptačích druhů a jejich odrazem v jazykovém obrazu světa s přihlédnutím k užití těchto jmen ve frazeologii. Hlavním cílem práce bylo analyzovat a kategorizovat původ jmen vybraných ptačích druhů a zjistit, jak se tato jména odrážejí v jazykovém obrazu světa, tedy jak na ně nahlíží člověk v přirozeném světě. Na základě analýzy užití vybraných jmen ve frazeologii jsem chtěla dokázat, že je člověk velmi silně ovlivněn antropocentrismem a přirovnání tak tvoří na základě své vlastní lidské zkušenosti.

Ke konečné analýze mi pomohla především teoretická část práce, ve které jsem nejprve vymezila pojem jazykový obraz světa, zmínila se o jeho vlastnostech a to především s ohlédnutím na lublinskou školu, vymezila základní kognitivně-lingvistické pojmy (kategorizace, konceptualizace, představová schémata atd.), především s ohlédnutím na antropocentrismus a popsala základní koncepci metafor Lakoffa a Johnsona. V dalším oddíle jsem zoologicky a jazykově vymezila 28 základních druhů ptáků, s kterými jsem pak dále pracovala v praktické části.

V praktické části práce jsem se zaměřila již na samotnou analýzu, která se skládala ze dvou částí.

V první části jsem se zaměřila na etymologii a výzkum původu jmen vybraných ptačích jmen s ohlédnutím na kognitivní stránku etymologie. Popsala jsem etymologii jako vědu a zaměřila se na etymologické slovníky.

V samotné analýze jsem pak vybrané ptáky rozdělila na základě společných rysů do kategorií. Postupovala jsem následovně. Zjistila jsem původ jména na základě jednoho ze dvou užitých etymologických slovníků. Následně jsem zvolila prvek charakteristický pro vznik daného jména a na základě tohoto prvku jsem pak jména, která vznikla na podobném principu, zařadila do stejné kategorie. Kategorií bylo hned několik. Některá jména vznikla na základě zvuků, která daný ptačí druh vydává (např. *dudek*, jehož jméno vychází z napodobení jeho hlasu du-du-du či *pěnkava*, jejíž jméno je odvozeno od kořene *pink, označující napodobení hlasu pěnkavy). Jiná jsou odvozena od zbarvení ptáka (např. *sojka*, jež dostala jméno na základě svého lesklého peří). Další kategorie obsahují jména vzniklá na základě jiných fyzických atributů (např. *hrdlička*, jejíž jméno je odvozeno od slova hrdlo) či typických činností (např. *datel*,

jehož jméno pochází ze slova *dlubatel*, což označuje jeho typickou činnost, kterou dělá). Poslední tři kategorie obsahují jména, která vznikla na základě místa původu ptáka (*bažant*), záměnou za jméno jiného ptáka (*hýl*) či složeniny a jména s nejasným původem. Analýzu jsem doplnila i příklady tvoření vlastních ptačích jmen, která jsem získala na kreativním dopoledni, které jsem uspořádala v rámci svého projektu se žáky 5. třídy ZŠ Podhart' v Městské knihovně Slavoj Dvůr Králové nad Labem. Děti měly za úkol pojmenovat a vytvořit vlastního ptáka na základě přednášky, kterou slyšely. V rámci projektu jsem také uspořádala přednášku pro dospělé, jejíž součástí byl i test, který měl ověřit, jaké povědomí mají lidé o původu ptačích jmen. Výsledku tohoto testu jsem analyzovala v závěru první části praktické části věnující se etymologii.

V druhé části praktické části práce jsem se zaměřila na vliv antropocentrismu na frazeologii a na ukázkou konkrétních příkladů s ohledem na kognitivní stránku ptačích jmen. Analyzovala jsem 28 jmen ptačích druhů a jejich odraz ve frazéměch. Nejprve jsem teoreticky popsala frazeologii jako vědu a pojem frazém a rozdělení frazémů. Následně jsem použité frazémy analyzovala a rozdělila je do kategorií na základě společného znaku, který je spojoval. Při tvoření kategorií jsem přihlížela na velký vliv antropocentrismu, který se odrazil i v samotných názvech kategorií.

Vytvořila jsem následující kategorie: přirovnání typu „Člověk je jako pták“ (*být bažant*), přirovnání týkající se fyzického vzhledu ptáků (části těla – *Podle nosa poznáš kosa*, zbarvení – *být černý jako havran*, hlasu – *vrkat jako holub*, tělesného stavu – *být zmrzlý jako drozd*, charakterové vlastnosti – *být ošklivý jako sova*), přirovnání týkající se činností ptáků (typických činností – *krást jako straka*, činností spojených se zrakem – *koukat jako sova z nudlí*, činností spojených s pohybem – *šplhat jako datel*, činností spojených s místem – *sedět jako slepice na bidýlku*, rodinného života – *žít jako dvě hrdličky*), rčení, pořekadla a pranostiky (*Dobří holubi se vracejí*), nadávky (*Ty jeden krkavče!*), kulturní frazémy (*nosit sovy do Athén*) a ostatní (*Věšet někomu na nos hejla*). Výsledná kategorizace ukázala, že je frazeologie silně ovlivněna antropocentrismem, který člověk vyvíjí neúmyslně.

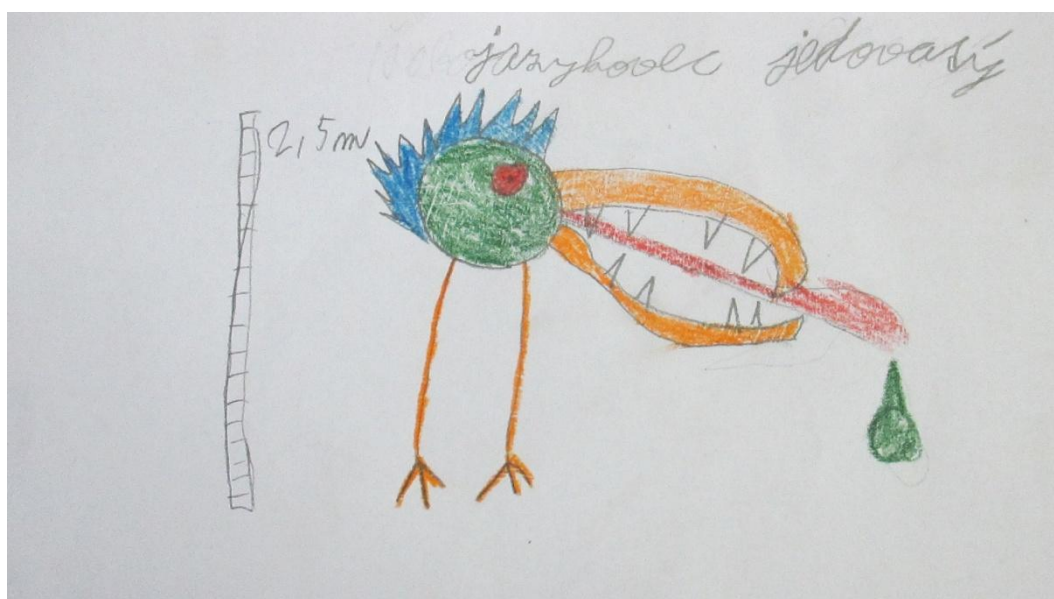
Práce se zabývala pouze vybranou skupinou ptáků, kteří žijí běžně na našem území. Myslím si, že i tak jsem dokázala na uvedených příkladech ukázat úlohu člověka v jazykovém obrazu světa a to, jak se tento pohled projevuje v jazykové části světa.

6. Seznam použité literatury

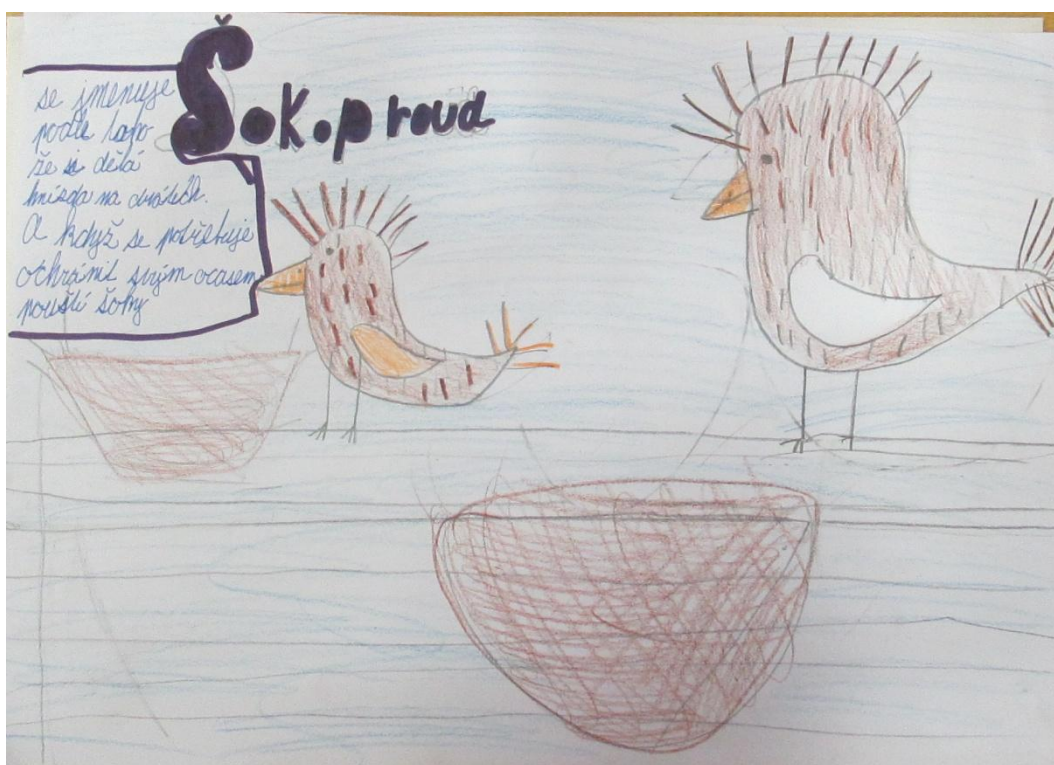
- APRESJAN, J.D. Obraz človeka po daným jazyka: popytka sistemnogo opisaniya. In: *Voprosy jazykoznanija*. 1995, I, s. 37-67. ISSN 0373-658X.
- BARTMIŃSKI, Jerzy (1990). Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In: Jerzy Bartmiński (Hrsg.): *Językowy obraz świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 110.
- ČECHOVÁ, Marie. Kulturní frazeologie v současné komunikaci. In: *Naše řeč*, 76, č. 4, 1993, s. 179.
- ČERMÁK, František, Jiří HRONEK a Jaroslav MACHAČ. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 2., přeprac. a dopl. vyd. Praha: Leda, 2009. ISBN 978-80-7335-215-8.
- ČERNÝ, Jiří. *Úvod do studia jazyka*. 2. vyd. Olomouc: Rubico, 2008. ISBN 978-80-7346-093-8.
- FÖLDEŠIOVÁ, Denisa. "Frazeologie". In: *Encyklopedie lingvistiky* [online]. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014 [cit. 2016-04-19]. Dostupné z: <http://oltk.upol.cz/encyklopedie/index.php5/Frazeologie>
- LAKOFF, G. a M. JOHNSON. *Metaforý, kterými žijeme*. Vyd. 1. Brno: Host, 2002. ISBN 9788072940714.
- GOSLER, Andrew. *Atlas ptáků světa*. České vyd. 1. Bratislava: Příroda, 1994. ISBN 80-07-00669-9.
- GREPL, Miroslav, Petr KARLÍK, Marek NEKULA a Zdenka RUSÍNOVÁ. *Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 2., opr. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2012. ISBN 978-80-7106-624-8.
- GRZEGORCZYKOWA, Renata. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Vyd. 3., popr. i rozs. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001a. ISBN 83-01-13335-X.
- CHRZ, Vladimír. *Metaforý v politice*. 1. vyd. Praha: Psychologický ústav AV ČR, 1999. ISBN 80-86174-02-6.
- BARTMIŃSKI, J. a J. PANASIUK. Stereotypy językowe. In: *Współczesny język polski*. Ed. J. Bartmiński. UMCS, Lublin 2001, s. 371 – 395.

- KAJFOSZ, Jan. *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*. Wyd. 1. Czeski Cieszyn: PROprint, 2001. ISBN 80-238-7627-9
- LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Vyd. 1. Praha: Triáda, 2006. Paprsek (Triáda). ISBN 80-86138-78-X.
- LEECH, Geoffrey N. *Semantics*. Harmondsworth: Penguin, 1974. ISBN 0140216944.
- MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. 2. opr. a dopl. vyd. Praha: Academia, 1968.
- MRHAČOVÁ, Eva. *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice: (tematický frazeologický slovník I)*. Vyd. 1. Ostrava: Ostravská univerzita, 1999. ISBN 80-7042-537-7.
- POKORNÝ, Jan a Juraj HANULIAK. *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura*. 1. vyd. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2843-8.
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Vyd. 1. Voznice: Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Vyd. 4. Praha: Academia, 2005. ISBN 80-200-1347-4.
- Slovník spisovného jazyka českého I–VIII*. 2., nezměn. vyd. Praha, Academia 1989.
- TOKARSKI, R. Słownictwo jako interpretacja świata. In: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Wrocław, 1993. ISBN 83-7044-062-2.
- VAŇKOVÁ, Irena a kol. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0919-3.
- VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.
- VEČERKA, Radoslav. *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2006. ISBN 80-7106-858-6.

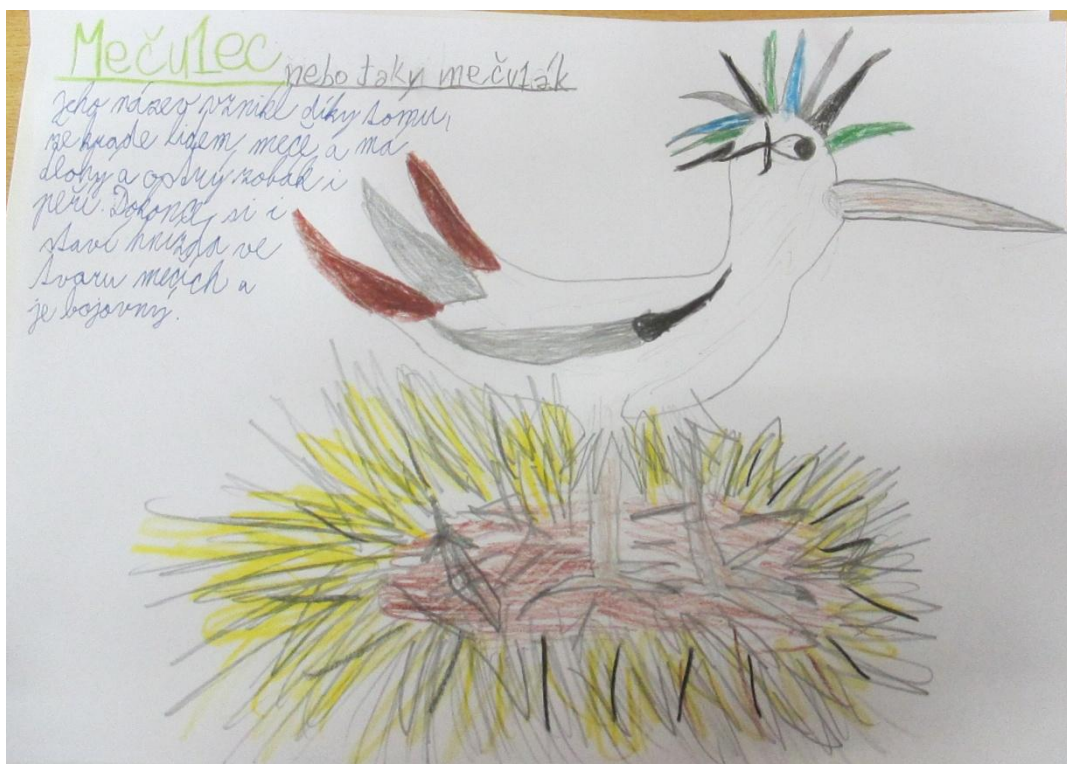
Přílohy

Příloha A - Jazykovec jedovatý

Příloha B - Šokoproud

Příloha C - Mečulec (mečulák)

Proč krkavec nekrká aneb o původu ptačích jmen

Odkud pochází jejich jména?

V následujícím kvízu najdete 14 otázek s možnostmi a, b, c. Každá otázka se týká jednoho konkrétního ptáka. Vaším úkolem je zaškrtnout odpověď, u které si myslíte, že je správná. Existuje pouze jedna správná odpověď. Test slouží pouze pro mou osobní potřebu a je určen pro potřeby bakalářské práce. Je anonymní.

1. Bažant

- a) Z řeckého fasianós - podle řeky Fasis (domov bažantů)
- b) Ze slova bázeň
- c) Z latinského phaseolus (fazol) - prák, který zobe fazole

2. Dátek

- a) Odvozeno od ovoce stejnojmenného jména
- b) Z latinského datio (dávání)
- c) Odvozeno od toho, že dloube dutiny do stromů

3. Dúdek

- a) Z německého dudeln (vzrat)
- b) Napodobá ptačího hlasu (du du)
- c) Jeho peří byla ozdoba dud, od toho jeho jméno

4. Holub

- a) Odvozeno od holubů z nosu
- b) Od německého Hollundenbeere (bezinka) - žijí se bezinkami
- c) Z indoevropského kořene ghel označující různé barvy

5. Hrdlička

- a) Od slova hrdlo
- b) Od slova hrdý, ve staré češtině hrdička
- c) Od slova hrad, ve staré češtině hradička

6. Hví

- a) Z německého heil (zdravý)
- b) Záměna s relikem (rusky gíl)
- c) Z německého geilen (dovádět)

7. Konipas

- a) Od složeniny pase koně, bráno doslova
- b) Od složeniny pase koně, zdrňuje se v blízkosti stád
- c) Od složeniny pase konim

8. Krkavec

- a) Od slovesa krákat
- b) Od slovesa krkat, napodobuje tak lidské návyky
- c) Od části těla - krku

9. Ostrůž

- a) Od slova ostrahitý
- b) Od slova ostrý díky ostrému zraku
- c) Z polského ostrokrzew (cesmína)

Příloha D - Kvíz Odkud pochází jejich jména?